

Ilustracja 1. Dylewo, kościół filialny, elewacja wschodnia, inwentaryzacja; rys. Joanna Polejowska, oprac. Iwona Krawiec, Stanisław Podsiadło, 2023, Zbiory Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej (dalej: Zb. ZAP WAPW), sygn. 4453

Figure 1. Dylewo, filial church, eastern elevation, inventory survey; drawing by Joanna Polejowska, developed by Iwona Krawiec and Stanisław Podsiadło, 2023, Collections of the Department of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (further: Zb. ZAP WAPW), ref. no. 4454

Otrzymano:

16 czerwca 2024 r.

Zaakceptowano:

5 sierpnia 2024 r.

PIOTR HARDECKI, mgr inż. arch.

Politechnika Warszawska, Wydział Architektury

piotr.hardecki@pw.edu.pl; <https://orcid.org/0009-0001-8110-6004>

IWONA KRAWIEC, mgr inż. arch.

Politechnika Warszawska, Wydział Architektury

iwona.krawiec@pw.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-9765-8014>

DOI: <https://doi.org/10.17388/WUT.2024.0008.ARCH>

Licencja/License CC BY-NC-ND 4.0 (creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0)

MAJĄTEK DYLEWO – WSTĘP DO BADAŃ. DZIEJE KOŚCIOŁA FILIALNEGO PW. PODWYŻSZENIA KRZYŻA ŚWIĘTEGO W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ I POMIARÓW INWENTARYZACYJNYCH

WPROWADZENIE

Około 20 km na południe od Ostródy leży miejscowość Dylewo, nosząca do 1945 r. nazwę Döhlau. Na przełomie XIX i XX w., za sprawą ówczesnego ekscentrycznego właściciela, mecenasa i kolekcjonera, tamtejszy majątek przybrał postać osobliwej enklawy, w której grafika, malarstwo, rzeźba, architektura oraz kompozycja parku, a nawet otaczający pejzaż, zostały zespolone — z wykorzystaniem najnowszych dostępnych rozwiązań technicznych i prężnej lokalnej gospodarki — w nasyconą symboliką całość, stając się niejako przykładem modelowego *Gesamtkunstwerk*. Nietuzinkowa intuicja konesera i co za tym idzie dobór nieprzeciętnych twórców sprawiły, że w stosunkowo krótkim czasie powstało dzieło bez precedensu, nie tylko w ówczesnej prowincji wschodniopruskiej, ale być może w całej tej części kontynentu, porównywalne z najwybitniejszymi realizacjami europejskiej sztuki ogrodowej owej epoki¹.

¹ Wyjątkowość założenia (zwłaszcza parku) jest podkreślana przez badaczy zajmujących się historią Dylewa, m.in. T. Mikockiego, M. Akinczę, M. Zwierowicz, W. Knercera.

Dwie wojny światowe, a zwłaszcza przejście frontu zimą 1945 r., poza spaleniem środkowego fragmentu dworu² i rozszabrowaniem części dobytku nie spowodowały większych zniszczeń. Po powojennej zmianie granic, przekształcony w Państwowe Gospodarstwo Rolne majątek nie miał jednak szczęścia do sumiennych gospodarzy. Zaniedbywany, po części z powodu chronicznego braku środków, po części ze względów ideologicznych (głównie narodowościowych), długo uznawany za relikwistyczną dekadencji stopniowo podupadał, a proces ten paradoksalnie nabrał przyspieszenia po 1989 r. Dekadę później na terenie zrujnowanej posiadłości doszło do sensacyjnych odkryć, ale też zdarzeń, w wyniku których kultura polska poniosła dotkliwą stratę³.

PRZEDMIOT, METODOLOGIA I ZAKRES BADAŃ

Pomimo istnienia szeregu artykułów opiewających przemijające piękno dawnego założenia, oprócz kart ewidencyjnych zabytków, nie powstało dotychczas kompleksowe opracowanie dokumentujące układ przestrzenny zespołu dworsko-parkowego w Dylewie⁴. Sporządzenie takiego opracowania postavili sobie za cel autorzy niniejszej publikacji. Potrzeba pilnego stworzenia szczegółowego studium całego założenia wynika m.in. z pogarszającego się stanu i wzmożonego tempa degradacji zachowanych obiektów.

Jako pierwszy analizą został objęty kościół filialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Dylewie, nierozłącznie związany z wielowiekowym rozwojem miejscowości. Niniejszy artykuł służy zaprezentowaniu sporządzonej dokumentacji inwentaryzacyjnej oraz rezultatów badań nad przekształceniami kościoła⁵. W pracy odtworzono kolejne fazy budowy świątyni, szczególną uwagę zwracając na wykorzystanie pozostałości starszych budowli w istniejącym obiekcie. Prześledzono losy wybranych dzieł sztuki wchodzących w skład wyposażenia. Przeanalizowano również hipotezę polegającą na założeniu, że w architekturze, wystroju, wykończeniu bądź wyposażeniu kościoła mogły zostać zawarte motywy o charakterze symbolicznym, stanowiące część programu ideowego towarzyszącego kompozycji całego zespołu dworsko-parkowego. Wobec postępującej destrukcji parku i przylegających doń zabudowań odczytanie tych śladów

² W źródłach niemieckich do opisu dylewskiej rezydencji używano określenia *Gutshaus* (siedziba dóbr), rzadziej *Landschloss*, *Schloss* lub *Herrenhaus*. W polskich publikacjach termin ten był tłumaczony wymiennie jako „dwór” lub „pałac”. W niniejszej pracy przyjęto pierwszy wariant.

³ Badania te oraz odkrycia i wydarzenia będące ich następstwem zostały opisane w: T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, I: pierwsza wizyta w Dylewie*, „Światowit”. 2001, 3 (44)/Fasc.B, s. 167–180; T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, II: druga wizyta w Dylewie*, „Światowit”, 2003, 5 (46)/Fasc.B, s. 201–206; T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, III: trzecia wizyta w Dylewie: wykopaliska*, „Światowit”, 2006/2008, 7 (48)/B, s. 197–223.

⁴ Termin „zespół dworsko-parkowy w Dylewie” przyjęto w artykule do opisanego całego założenia składającego się z dworu, parku i kościoła dworskiego, folwarku oraz wsi folwarcznej ze szkołą, sklepem i gospodą.

⁵ Artykuł stanowi pierwszą część projektu naukowo-badawczego pt. „Symbioza architektury, techniki i sztuki w majątkach dawnych Prus Wschodnich na przykładzie założenia dworskiego w miejscowości Dylewo (niem. Döhlau), powiat ostródzki”.

— nawet jeśli niekiedy posiadających charakter bardziej poszlak niż dowodów — może stanowić dla przyszłych badaczy klucz do zgłębienia intencji pomysłodawców pierwotnego układu.

Analizę przeprowadzono na bazie zgromadzonych materiałów źródłowych, badań *in situ* oraz dokumentacji pomiarowej opracowanej w trakcie wyjazdu zorganizowanego przez Pracownię Projektowo-Badawczą Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej we współpracy z Kołem Naukowym Architektury Rodzimej WAPW w sierpniu 2023 r.⁶. Inwentaryzację wykonano z wykorzystaniem tachimetru laserowego Flexijet, fotogrametrii, drona marki Parrot ANAFI oraz tradycyjnych narzędzi pomiarowych⁷. Podczas pobytu powstała również obszerna dokumentacja fotograficzna⁸.

DYLEWO

Miejscowość, w której znajduje się kościół jest położona w województwie warmińsko-mazurskim, w powiecie ostródzkim, w gminie Grunwald, z dala od ruchliwych tras komunikacyjnych. Za wyjątkiem zadrzewionych kęp skrywających pozostałości ewangelickiego cmentarza i ukrytego w sztucznym wzgórzu nieczynnego wodozbioru, zabudowania wsi są zlokalizowane po zachodniej stronie szosy łączącej Tułodziad z Ostródą.

Początki Dylewa sięgają 1. poł. XIV w. i są związane z rozwojem sieci osiedleńczej państwa zakonnego. Ziemie zamieszkałe wcześniej przez plemiona pruskie, noszące staropruską nazwę Sickeryn (Sickerin)⁹, po podboju przez zakon krzyżacki znalazły się w granicach nowo powstałego komturstwa. Wtedy to komtur dzierzgoński Günter von Schwarzburg nadał obszar o powierzchni 44 łanów Stefanowi Cletzinowi pochodzącemu z Klecewa. Pierwszy przywilej lokacyjny dla wsi został wydany w 1334 r.¹⁰. Kolejna wzmianka na temat miejscowości pochodzi z 1341 r., podlegała ona wówczas pod komturę w Ostródzie¹¹. Nazwa wsi wymieniona została również w 1349 r. w dokumencie lokacyjnym dla wsi Płachawy, której właścicielami, tak jak Dylewa, byli wówczas bracia Eberhard i Nickel z Diehl. Najpewniej od ich nazwiska przyjęto nazwę miejscowości, która na przestrzeni wieków ulegała przemianom: Diehl, Döll, Delow, Döhlau. W następnych stuleciach wieś wraz z rozwijającym się majątkiem wielokrotnie zmieniała swoich właścicieli.

⁶ Inwentaryzację wykonali: Jan Lorenc, Alina Nowakowska, Marek Patrzalek, Stanisław Podsiadło, Joanna Polejowska, pod kierownictwem autorów artykułu.

⁷ W pomiarach nie uwzględniono pomieszczeń niedostępnych: dawnej kotłowni i podziemnej komory mauzoleum.

⁸ Dokumentacja jest przechowywana w zbiorach Archiwum ZAP WAPW.

⁹ *Słownik geograficzny Państwa Polskiego i ziem historycznie z Polską związanych. Pomorze Polskie. Pomorze Zachodnie. Prusy Wschodnie*, t. 1, z. 11, s. 1260.

¹⁰ Ibidem, s. 1261.

¹¹ C. Baszyński, *Osadnictwo komturstwa ostródzkiego do poł. XV w.*, „Zapiski historyczne”, 1960, t. 25, s. 103–118.

ZAŁOŻENIE DWORSKO-PARKOWE

W czasach świetności majątku pod koniec pierwszego dziesięciolecia XX w. kompozycja przestrzenna dylewskiego zespołu mogła stanowić przykład wzorcowego układu wschodniopruskiej siedziby rodowej. Założenie obejmowało rezydencję właścicieli z przyległym parkiem, kościołem dworskim i niewielką szkołą, okazałe zabudowania gospodarcze folwarku, wieś folwarczną z tzw. „domem wiejskim” mieszczącym karczmę i sklep oraz nowoczesną infrastrukturę techniczną. Dukty prowadzące do pomniejszych osad wchodzących w skład posiadłości wyznaczały alejowe nasadzenia, a celowe zagospodarowanie harmonijnie łączyło się z otaczającym krajobrazem [il. 2]. Do dziś niewiele przetrwało z dawnego splendoru.

Centralne miejsce osady zajmował od poł. XIX w. późnoklasycystyczny dwór powstały koło 1850 r., powiększony w l. 1908–1911 o boczne skrzydła [il. 3]. Środkową część budynku w 1945 r. zniszczył pożar, do czasów obecnych przetrwały jedynie skrzydła, poważnie jednak zniekształcone wielokrotnymi przebudowami. We wschodnim mieści się dziś niepubliczna szkoła podstawowa, zachodnie zostało zaadaptowane na mieszkania. Przy wjeździe na teren posiadłości zachowała się dwuskrzydłowa brama zdobiona inicjałami jednego z właścicieli.

Od południa do zabudowań dworskich przylega park z przełomu XIX i XX w., uważany powszechnie za *opus magnum* projektanta Johanna Larassa (1820–1893), twórcy licznych wschodniopruskich założeń ogrodowych. Dziesięciolecia zaniedbań sprawiły, że coraz mniej przypomina on obecnie przemyślaną, neoromantyczną kompozycję, a coraz bardziej mroczne, zdziczałe zarośla. I tylko zaciszny staw, zróżnicowana rzeźba terenu, nieliczne egzotyczne drzewa i rozproszone, niszczone budowle wciąż obrazują zamysły dawnych budowniczych.

Na zachód od dworu stoją opuszczone zabudowania gospodarcze byłego folwarku. Po 1989 r. znaczna ich część, w tym obora, warsztat mechaniczny i kuźnia, zostały rozebrane, inne — pozbawione dachów mury dawnej stolarni i garażu oraz wykrzywiony komin gorzelni — chylą się ku upadkowi, jednak pozostałe budynki, w tym spichrz i żrebięciarnia, dalej stanowią świadectwo zamożności niegdysiejszego majątku.

Teren pofolwarczy sąsiaduje od północnego wschodu z zabudowaniami wsi. Dom wiejski [il. 3], mocno przekształcony, oprócz jedyne w Dylewie sklepu, mieści obecnie salę dla seniorów. Najbliżej dworu zachowała się dawna rządcówka i dom księgowego majątku. Domy mieszkalne przy ul. Kamiennej powstały w 1. dekadzie XX w. dla pracowników folwarku i ich rodzin. Niegdyś powtarzalne, w wyniku kolejnych przebudów, renowacji i remontów straciły swą pierwotną stylistyczną jednorodność. Około 1976 r. na tyłach byłej gospody wybudowano zespół niskich bloków z garażami.

Pomiędzy wschodnim skrzydłem dworu a szosą do Ostródy, na jednej z głównych osi kompozycyjnych oryginalnego układu przestrzennego, znajduje się dawny kościół ewangelicki — współcześnie rzymskokatolicki pw. Podwyższenia Krzyża Świętego¹².

¹² Wezwanie kościoła według: Rocznik Archidiecezji Warmińskiej 2019, potwierdzone przez mieszkańców Dylewa. W niektórych źródłach jest błędnie podawane wezwanie Najświętszej Marii Panny.

Ilustracja 2. Dylewo, zespół dworsko-parkowy, fragment mapy topograficznej (Meßtischblatt) Geierswalde 2486, wyd. OKH/GStdH, 1:25 000, 1912, Zb. WNoZiGP UMK w Toruniu. Legenda: 1 — dwór, 2 — kościół dworski, 3 — park dworski, 4 — zabudowania gospodarcze folwarku, 5 — zabudowania wsi folwarcznej; Zabudowania folwarku: a — obora z magazynem, b — warsztat mechaniczny, c — kuźnia, d — stolarnia, e — garaż, f — gorzelnia, g — budynek wielofunkcyjny (m.in. spichrz i zrebęciarnia)

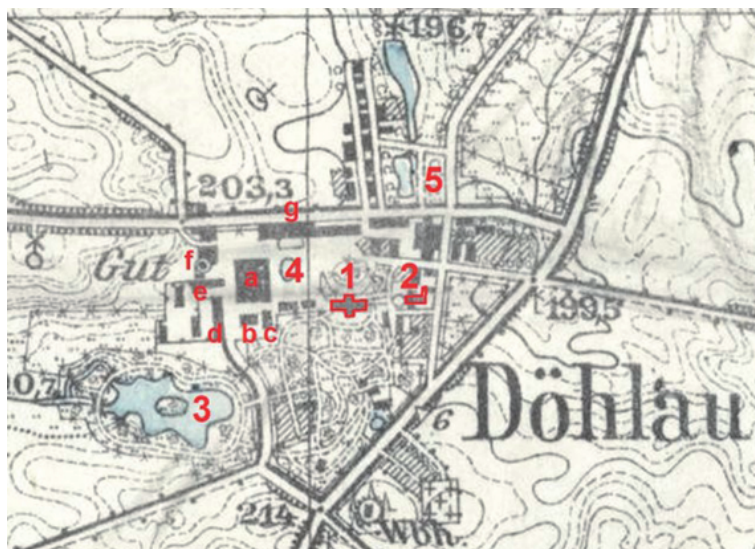

Figure 2. Dylewo, manor-park complex, topographical map fragment (Meßtischblatt) Geierswalde 2486, published by OKH/GStdH, 1:25 000, 1912, Collection of the WNoZiGP UMK in Toruń. Legend: 1 — manor house, 2 — manor church, 3 — manor park, 4 — farmstead facilities, 5 — farmstead village buildings. Farmstead facilities: a — cowshed and storage, b — mechanical workshop, c — forge, d — carpentry shop, e — garage, f — distillery, g — multifunctional building (including granary and foal house)

Ilustracja 3. Dylewo, dawna gospoda — „dom wiejski”, park dworski, altana parkowa nad grotą oraz dwór — widok od strony parku, 1910–1930; reprodukcja widokówki, wyd. Gebr. Czigen, Bildarchiv Ostpreussen, sygn. 57902

Figure 3. Dylewo, former inn — “village house,” manor park, park gazebo, and manor house — view from the park, 1910–1930; reproduction of a postcard published by Gebr. Czigen, Bildarchiv Ostpreussen, ref. no. 57902

Jest on obecnie kościołem filialnym parafii w Szczepankowie. Chociaż do końca II wojny światowej świątynia pełniła funkcję kościoła dworskiego, historia jej powstania sięga czasów znacznie wcześniejszych niż dzieje rezydencji.

OPIS KOŚCIOŁA

Kościół w Dylewie jest niewielkim, orientowanym budynkiem założonym na planie wydłużonego prostokąta o układzie salowym, jednonawowym, bez wydzielonego prezbiterium. Od zachodu do korpusu przylega wieża zbudowana na planie kwadratu, a od wschodu prostokątna, podpiwniczona zakrystia [il. 4]. Od północnego wschodu do głównej bryły dostawione jest niewielkie, prostokątne w planie mauzoleum, połączone z nawą korytarzem biegnącym po wschodniej stronie budynku [il. 5A, 5B]. Do południowej ściany kościoła przylega kameralny zieleniec będący pozostałością cmentarza dworskiego¹³. Teren świątynny oddzielony jest od reszty majątku niskim ozdobnym ogrodzeniem [il. 6]. Główne wejście do kościoła znajduje się od zachodu w podstawie przysadzistej wieży.

Mury kościoła i wieży wzniesiono z kamienia i cegły, a późniejsze mauzoleum z cegły maszynowej. Elewacje wieży i korpusu kościoła zostały otynkowane. Na ścianach mauzoleum częściowo zachował się tynk, z wyjątkiem zdegradowanej fasady wschodniej i północnej. Elewacje zakrystii wymurowane z cegły licowej w wątku krzyżowym pozostały nie tynkowane.

W ścianach bocznych nawy znajdują się po trzy wysokie, rozglifione okna zakończone ostrołucznie [il. 7, 8]. Elewacje szczytowe zakończone schodkowo z nadwieszeniem, dekorowane są wąskimi blendami również zakończonymi ostrołucznie. W elewacji wschodniej umieszczono symetrycznie dwa małe okna na wysokości wieżby dachowej [il. 1]. Elewacja wieży została podzielona na trzy partie, z małymi okienkami i dekoracją w postaci płytkich, smukłych, bielonych blend zakończonych ostrołukowo. Od strony zachodniej w partii przyziemia znajduje się umieszczony osiowo schodkowy portal wejściowy [il. 9]. Bryła nawy jest przekryta dwuspadowym dachem krytym dachówką esówką. Wieża zadaszona czterospadowym dachem zwieńczonym hełmem krytym blachą. Zakrystia zadaszona dwuspadowym dachem krytym dachówką, a mauzoleum przekryte dachem pulpitowym ze spadkiem na stronę wschodnią [il. 10].

Ulokowana w wieży kruchta jest przesklepiona krzyżowo. Nawa główna posiada drewniany strop kasetonowy dekorowany polichromią. W zachodniej stronie nawy znajduje się drewniany chór wsparty na filarach, z wejściem do wyższych kondygnacji wieży. Wewnątrz kościoła zachowały się: późnorenesansowa ambona, ołtarz główny z XVIII w. [il. 11], chrzcielnica z pocz. XVIII w. i niesprawne organy z 1. poł. XX w.

¹³ Na cmentarzu zostali pochowani m.in.: Johann Heinrich Kern, Ludwig i Dorothea (Doris) Rose, a w mauzoleum m.in. bracia Ernst i Franz Rose, por. M. Zwierowicz, *Dylewo. Podzwonne dla parku..., dla majątku..., dla Dylewa*, „Borussia” 2004, nr 33–34, s. 110.

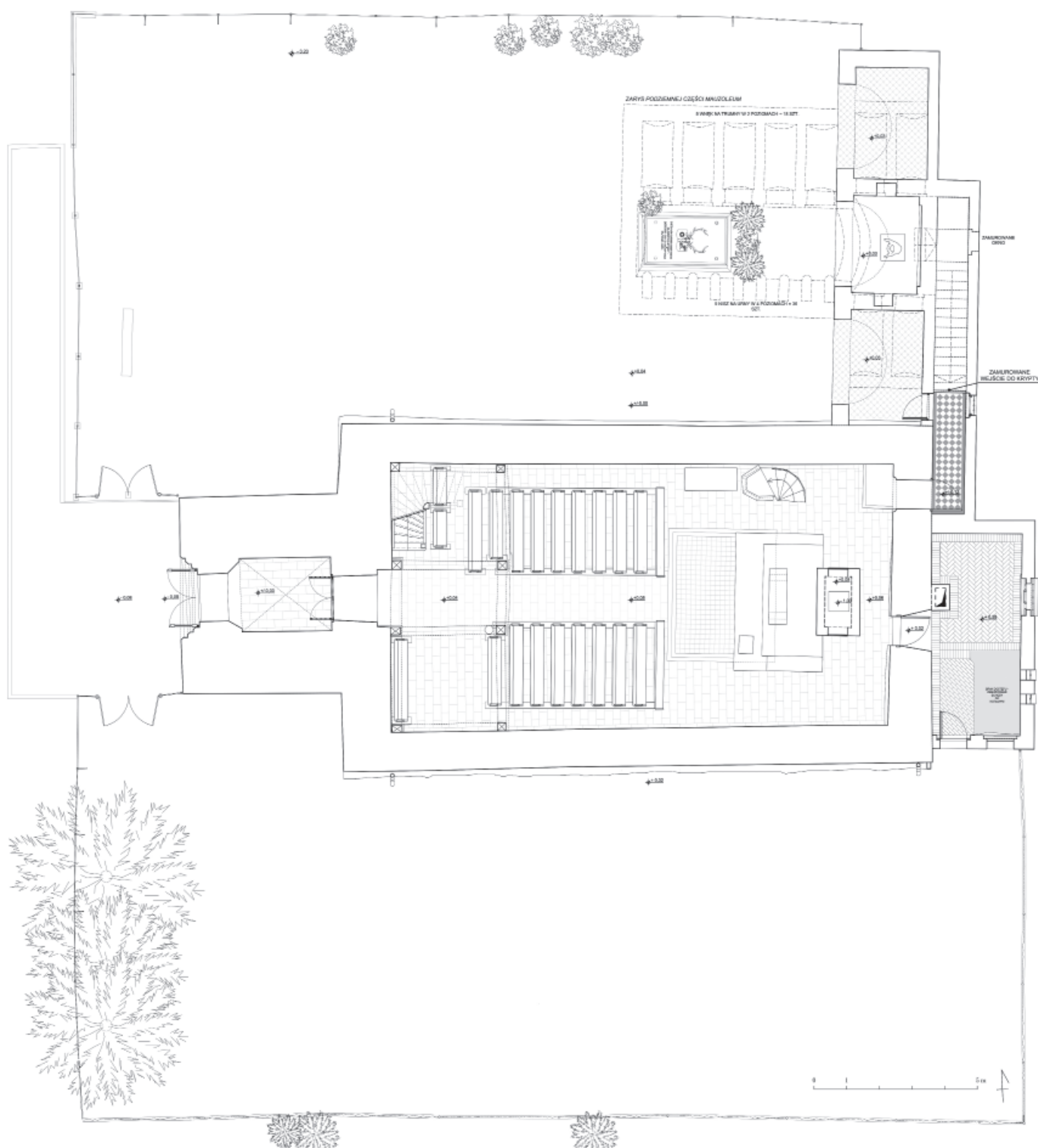
Ilustracja 4. Dylewo, kościół filialny, model fotogrametryczny kościoła – widok od strony wschodniej, inwentaryzacja; oprac. Stanisław Podsiadło, 2023

Figure 4. Dylewo, filial church, photogrammetric model of the church, view from the east, inventory survey; developed by Stanisław Podsiadło, 2023

ŹRÓDŁA I STAN BADAŃ

Najwcześniejsze informacje na temat kościoła ograniczają się do lapidarnych wzmianek bądź spisów inwentarza. Bardziej rozbudowany opis zabiegów ówczesnego właściciela majątku o uzyskanie od króla Prus okolicznościowego pisma upamiętniającego odnowienie świątyni znalazł się w numerze satyrycznej gazety „Das Dampfboot”¹⁴ z 1842 r.

¹⁴ „Das Dampfboot: allgemeines humoristisches Unterhaltungs — und Volksblatt für die Provinz Preussen und die angrenzenden Orte.” Jg. 12, nr 123, 15.10.1842, plus dodatek, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/440337/edition/415480/content>, s. 1001 [dostęp: 10.12.2023].

5A Ilustracja 5. Dylewo, kościół filialny, A — rzut parteru; B — rzut poddasza, inwentaryzacja; rys. Iwona Krawiec, 2023, Zb. ZAP WA-PW, sygn. 4448. Zarys podziemnej kondygnacji mauzoleum wg Projektu Budowlanego remontu kościoła z 2015 r., Archiwum WUOZ w Elblągu, sygn. E/10139

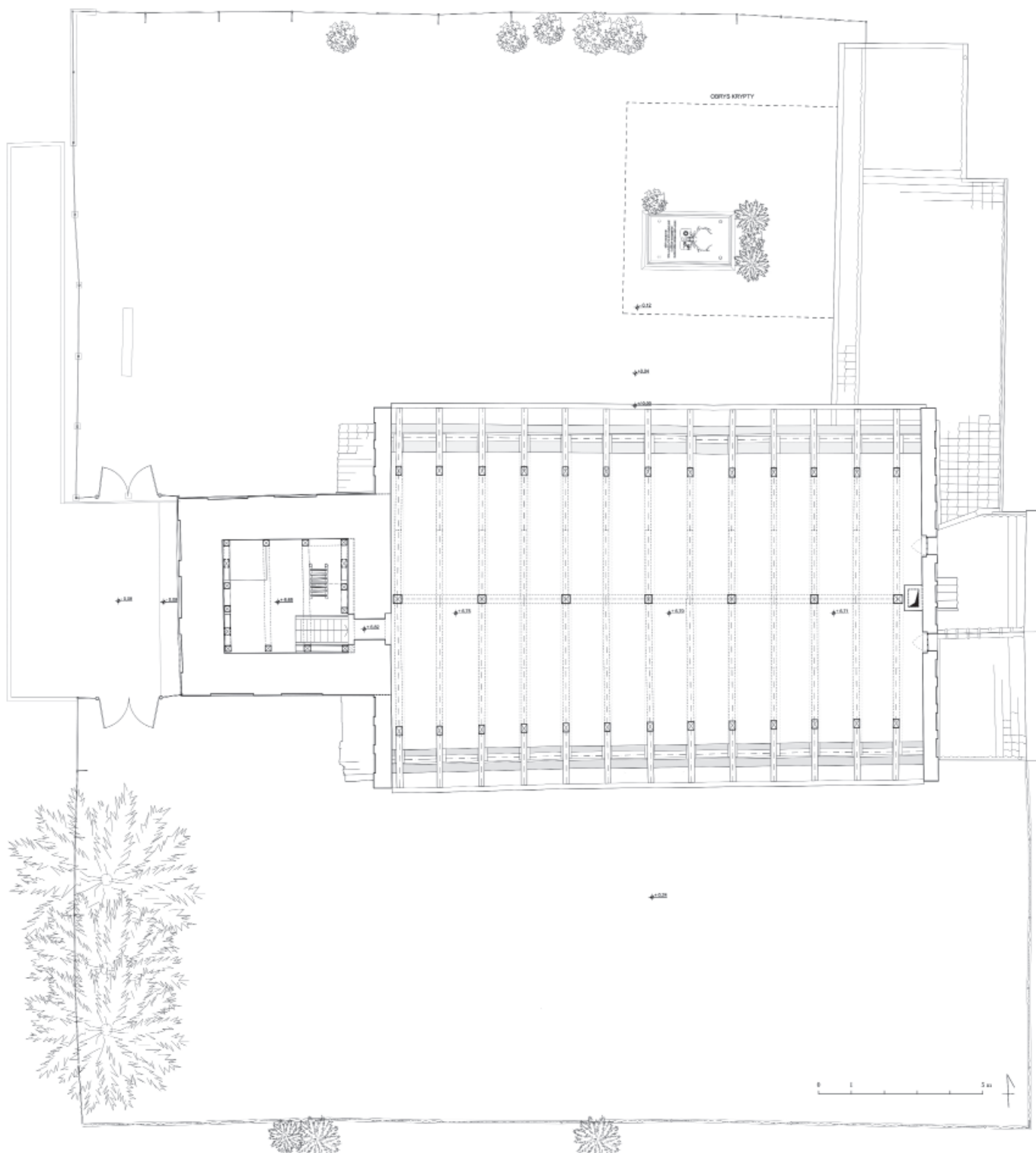
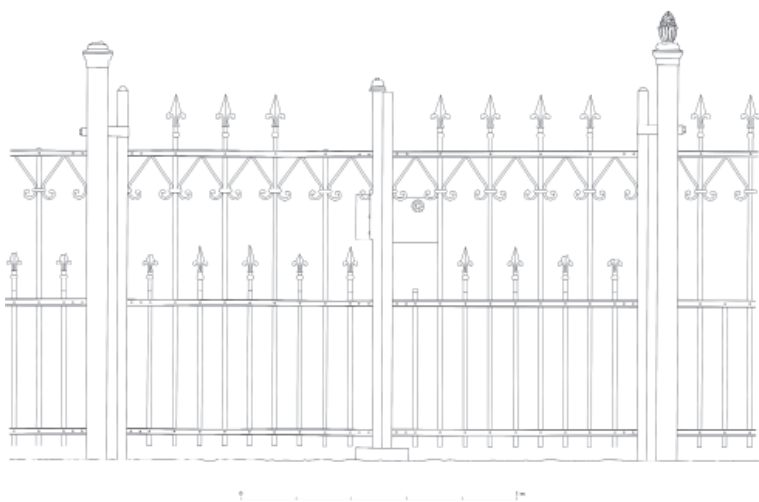

Figure 5. Dylewo, filial church, A — ground floor plan, B — attic plan, inventory survey; drawing by Iwona Krawiec, 2023, Zb. ZAP WAPW, ref. no. 4450. Outline of the underground floor of the mausoleum according to the Construction Design of the renovation of the church, 2015, Archives WUOZ in Elbląg, ref. E/10139

5B

Ilustracja 6. Dylewo, kościół filialny, furta w ogrodzeniu dawnego cmentarza, inwentaryzacja; rys. Alina Nowakowska, 2023, Zb. ZAP WAPW, sygn. 4463

Figure 6. Dylewo, filial church, gate in the fencing of the former cemetery, inventory survey; drawing by Alina Nowakowska, 2023, Zb. ZAP WAPW, ref. no. 4463

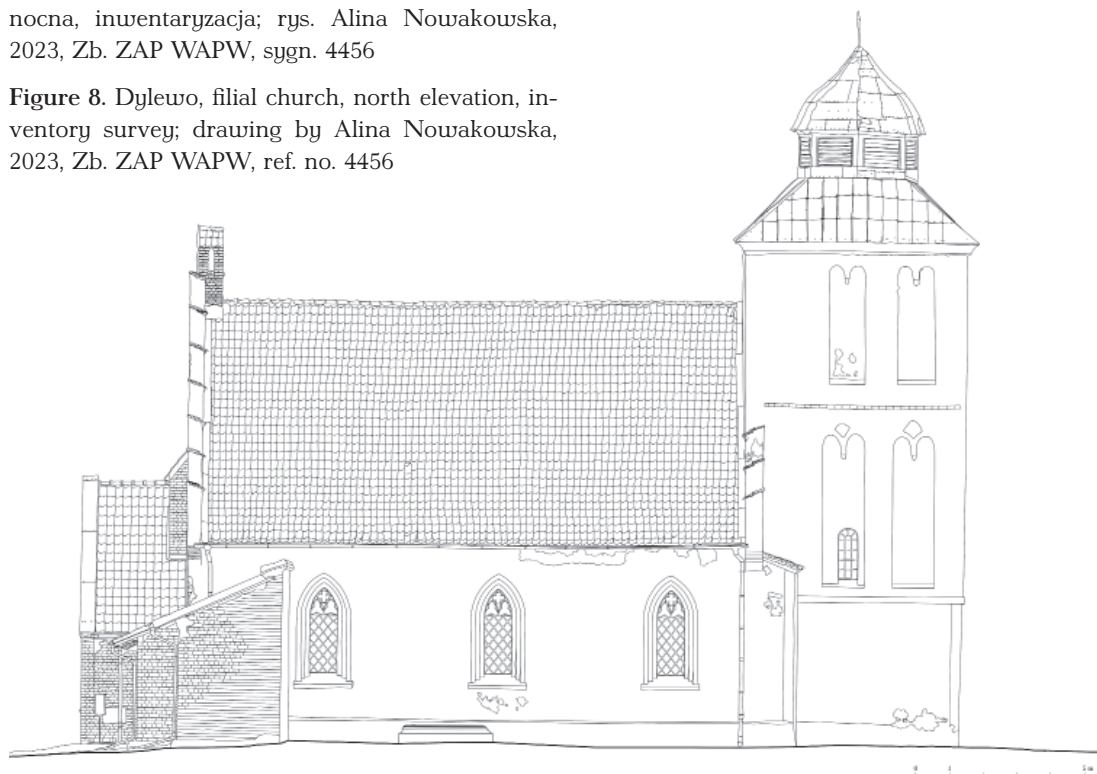

Ilustracja 7. Dylewo, kościół filialny, elewacja południowa, inwentaryzacja; rys. Jan Lorenc, 2023, Zb. ZAP WAPW, sygn. 4455

Figure 7. Dylewo, filial church, south elevation, inventory survey; drawing by Jan Lorenc, 2023, Zb. ZAP WAPW, ref. no. 4455

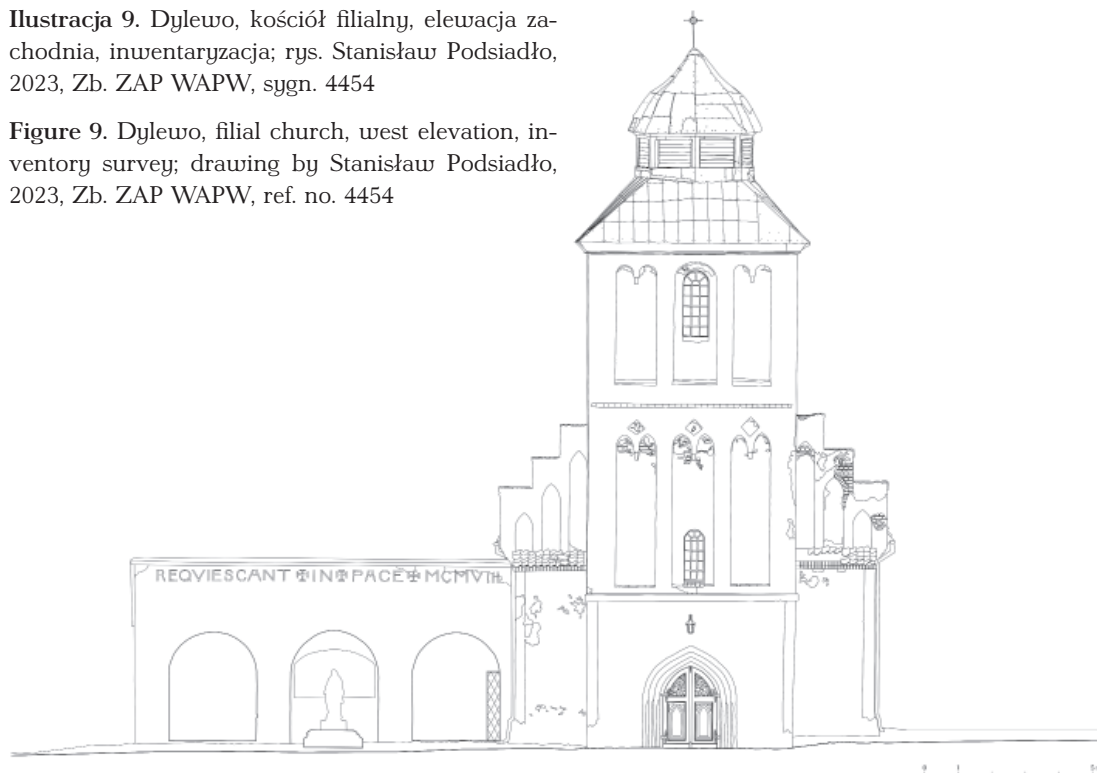
Ilustracja 8. Dylewo, kościół filialny, elewacja północna, inwentaryzacja; rys. Alina Nowakowska, 2023, Zb. ZAP WAPW, sygn. 4456

Figure 8. Dylewo, filial church, north elevation, inventory survey; drawing by Alina Nowakowska, 2023, Zb. ZAP WAPW, ref. no. 4456

Ilustracja 9. Dylewo, kościół filialny, elewacja zachodnia, inwentaryzacja; rys. Stanisław Podsiadło, 2023, Zb. ZAP WAPW, sygn. 4454

Figure 9. Dylewo, filial church, west elevation, inventory survey; drawing by Stanisław Podsiadło, 2023, Zb. ZAP WAPW, ref. no. 4454

Ilustracja 10. Dylewo, kościół filialny, przekrój podłużny, inwentaryzacja; rys. Jan Lorenc, Marek Patrzalek, 2023, Zb. ZAP WAPW, sygn. 4451 (Uwaga: brak dostępu do piwnicy i poddasza nad zakrystią. Przekrój w tym zakresie został narysowany na podstawie projektu rozbudowy kościoła z 1913 r., Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 42/367/0-/3439)

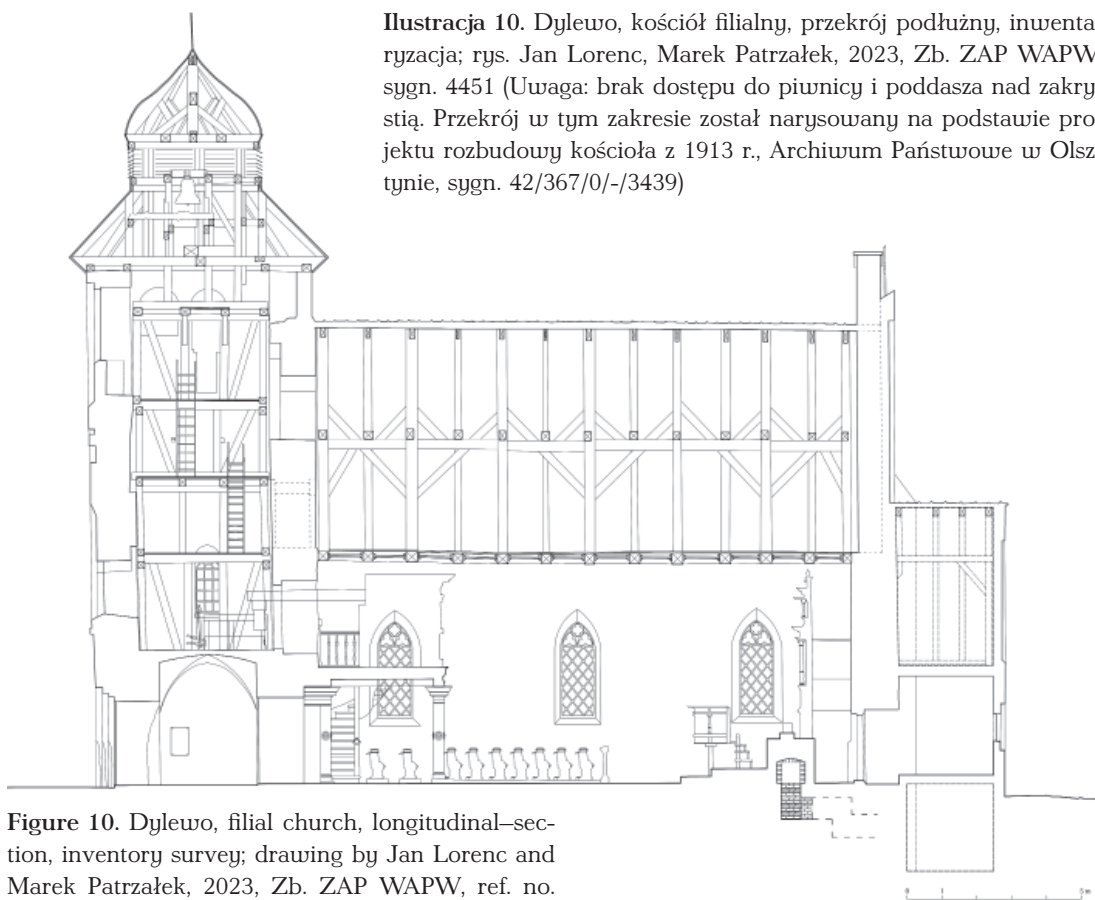
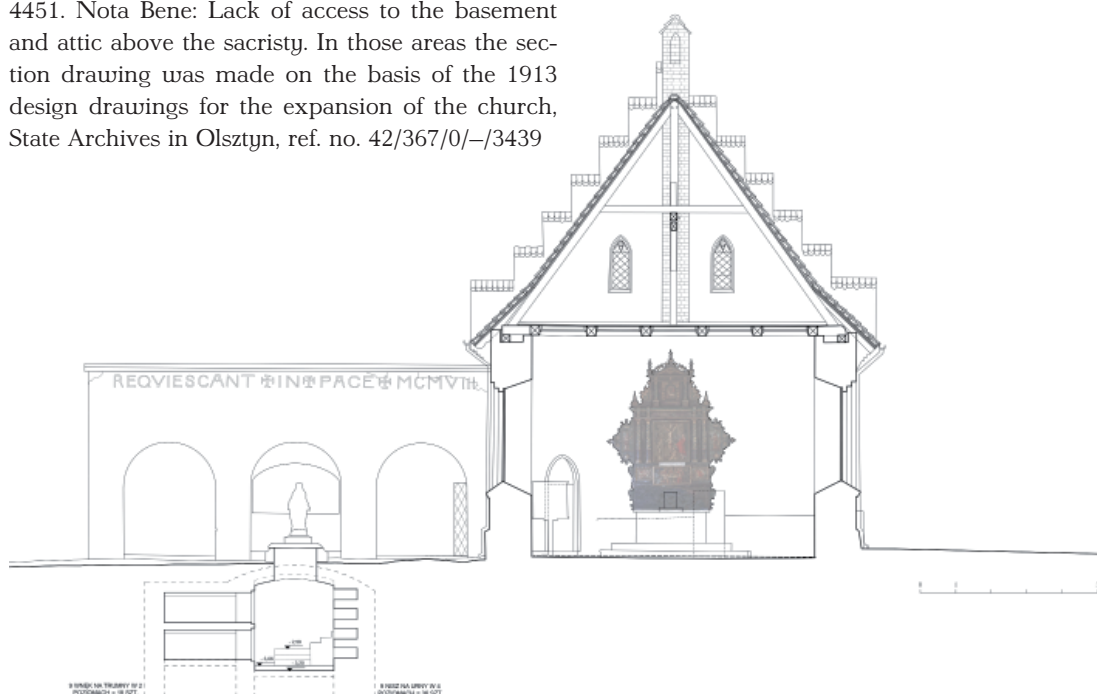

Figure 10. Dylewo, filial church, longitudinal-section, inventory survey; drawing by Jan Lorenc and Marek Patrzalek, 2023, Zb. ZAP WAPW, ref. no. 4451. Nota Bene: Lack of access to the basement and attic above the sacristy. In those areas the section drawing was made on the basis of the 1913 design drawings for the expansion of the church, State Archives in Olsztyn, ref. no. 42/367/0-/3439

Ilustracja 11. Dylewo, kościół filialny, przekrój poprzeczny, inwentaryzacja; rys. Alina Nowakowska, Joanna Polejowska, 2023, Zb. ZAP WAPW, sygn. 4452. Przekrój przez podziemną część mauzoleum wg Projektu Budowlanego remontu kościoła z 2015 r., Archiwum WUOZ w Elblągu, sygn. E/10139

Figure 11. Dylewo, filial church, cross-section, inventory survey; drawing by Alina Nowakowska and Joanna Polejowska, 2023, Zb. ZAP WAPW, ref. no. 4452. Cross-section of the subterranean part of the mausoleum according to the Construction Design of the renovation of the church, 2015, WUOZ Archives in Elbląg, ref. no. E/10139

Anegdotę przytoczyły następnie pisma wydawane m.in. w Anglii, Wielkim Księstwie Luksemburga, Warszawie, znalazła się też w monumentalnej monografii G. Conrada¹⁵. Wzmiankę na temat kościoła filialnego w Döhlau zawiera katalog zabytków Prus Wschodnich A. Boettichera z 1898 r.¹⁶. Najpełniejszym źródłem dotyczącym dziejów kościoła do 1912 r. jest monografia autorstwa W. Möllenberg, opracowana z inspiracji i opublikowana na koszt ówczesnego właściciela dóbr dylewskich¹⁷. Zachował się projekt rozbudowy świątyni z 1913 r.¹⁸. Z materiałów ikonograficznych znane jest kilka fotografii kościoła sprzed 1945 r.

Dzieje budynku w pierwszych latach powojennych pozostają trudne do odtworzenia ze względu na niewielką ilość archiwaliów dokumentujących ten burzliwy okres. Dopiero z 1964 r. pochodzi „zielona karta” ewidencyjna kościoła. Znacznie bardziej szczegółowa tzw. „biała karta” została założona w 1996 r.¹⁹.

We wrześniu 1999 r. w poszukiwaniu pozostałości nieznanej kolekcji rzeźb antycznych do Dylewa zawitał zespół warszawskich archeologów pod kierownictwem prof. Tomasza Mikockiego. Rezultatem tej i następnych wizyt była seria artykułów naukowych, w których szczegółowo opisano kolejne badania i dokonywane w trakcie wykopalisk odkrycia²⁰, jak również różne aspekty funkcjonowania dawnego majątku²¹. Śmierć profesora w 2007 r. przerwała dalsze prace, część zapowiadanych publikacji pozostała w rękopisach. Równolegle w regionalnych periodykach pojawiały się inne artykuły opisujące dzieje dylewskiego założenia²². Wydane w 2015 r. opracowanie pt. *Wzgórza Dylewskie: geologia, krajobraz, antropologia przestrzeni* zawiera

¹⁵ G. Conrad, *Zur Geschichte des Oberlandes*, Heft 4, Osterode 1920, s. 38.

¹⁶ A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, Tom III *Das Oberland*, Königsberg 1898, s. 78.

¹⁷ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau. Geschichte der Begüterung*, Königsberg 1912.

¹⁸ Projekt rozbudowy kościoła w Döhlau o zakrystię i kotłownię, Archiwum Państwowe w Olsztynie, zespół: Urząd Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich, Sygn. 42/367/0/-/118, 42/367/0/-/3439.

¹⁹ Kościół filialny w Dylewie. Karta ewidencyjna architektury i budownictwa (biała), oprac. K. Soczewica, 20.10.1996 r.

²⁰ T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose*, op. cit.; P. Jaworski, M. Muszyńska, K. Paczyńska, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2002 w Dylewie, gmina Grunwald, województwo warmińsko-mazurskie*, „Światowid”, 2003, 5 (46)/Fasc.B, s. 255–260.

²¹ A. Dłuska, *Monety zastępcze i żetony wschodniopruskiego majątku von Rose w Döhlau*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 2008, nr 1(349), s. 51–62; A. Dłuska, *Polscy Rose: nieznany epizod z dziejów rodziny niemieckich kolekcjonerów*, „Ad Rem: Kwartalnik Akademicki”, 2008, nr 1, s. 10–12; A. Dłuska, *W poszukiwaniu parkowych rzeźb z Dylewa*, „Ad Rem: Kwartalnik Akademicki”, 2008, nr 2–3, s. 16–18; A. Dłuska, *Fritz Pauli in Döhlau*, [w:] *Et in Arcadia ego. Studia memoriae professoris Thomae Mikocki dicata*, red. W. Dobrowolski, Warszawa 2013, s. 173–281; S. Friedberg, E. Krull, *Zeus in Döhlau*, [w:] *Et in Arcadia ego. Studia memoriae professoris Thomae Mikocki dicata*, red. W. Dobrowolski, Warszawa 2013, s. 325–327.

²² M. Zwierowicz, *Dylewo. Podzwonne...*, op. cit. s. 103–111; W. Knercer, *Park w Dylewie — odchodzące piękno*, „Biuletyn Oddziału Warmińsko-Mazurskiego Stowarzyszenia Ochrony Zabytków”, 2006, z. 4, s. 7–12; R. Bańkowski, *Niezapomniany park w Dylewie*, „Biuletyn Oddziału Warmińsko-Mazurskiego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków”, 2009–2010, z. 7–8, s. 123–126.

dogłębne podsumowanie wiedzy na temat geografii i geologii regionu²³. W numerze pisma „Osteroder Zeitung” z maja 2017 r. dawny majątek został sportretowany przez Sibylle Friedberg z domu Krull-von Rose, wnuczkę ostatniej przedwojennej właścicielki²⁴. W tym samym roku analizy kompozycji założenia z uwzględnieniem celowych przekształceń otaczającego krajobrazu dokonała Marta Akincza w swej rozprawie doktorskiej²⁵. Cechą wspólną tych publikacji było poboczne traktowanie kościoła jako jednego z elementów układu przestrzennego dawnego majątku bez dokonywania szczegółowych badań samego obiektu.

Wobec deficytu źródeł pisanych, w tym obejmujących stosunkowo niedawny okres powojenny, istotnym źródłem historycznym o charakterze poznawczym okazuje się tradycja ustna przekazywana z pokolenia na pokolenie w formie opowiadań i anegdot, biorąca swój początek od mieszkańców pamiętających jeszcze ostatnich niemieckich właścicieli majątku. Należy mieć przy tym na uwadze, że wraz z kolejnymi powtórzeniami relacje te zdają się stopniowo przeradzać w miejscowe legendy, nad wyraz obrazowe, a przy tym nieco odrealnione, niczym bieżąca modyfikacja pozostałości osobliwego, lokalnego folkloru²⁶.

DZIEJE KOŚCIOŁA NA TLE HISTORII MAJĄTKU

Dzieje do 1860 r.

Na temat pierwszego kościoła w Dylewie wiadomo niewiele. Jego powstanie jest datowane na czasy zakonu krzyżackiego, przypuszczalnie był on wówczas kościołem parafialnym²⁷. W trakcie prac prowadzonych w 1908 r. przy budowie mauzoleum, po północnej stronie świątyni zostały odsłonięte fundamenty dawnej budowli znajdującej się w tym miejscu do poł. XVII w. Wymurowane z dużych kamieni polnych spojonych zaprawą wapienną z gruzem ceglanym, wystawały około 4 m poza lico muru obecnej nawy. W opinii autora *Das Majorat Döhlau...* miały to być fundamenty świątyni pierwotnie stojącej prostopadle do dzisiejszej, tj. w układzie północ-południe²⁸.

Pierwsza pisana wzmianka o kościele w Dylewie pochodzi z 1541 r., kiedy to Hans Birckhan i Niklas von Kikoll wezwali do składania datków na mocno zadłużony kościół, przeznaczając na ten cel 4 włóki ziemi²⁹. Wizytacja sieci parafialnej okręgu Dąbrówno przeprowadzona po wprowadzeniu reformacji na terenach Prus Książęcych potwierdziła

²³ D. Gałązka, W. Skrobot, A. Szarzyńska, *Wzgórza Dylewskie: geologia, krajobraz, antropologia przestrzeni*, Olsztyn 2015.

²⁴ S. Friedberg, *Zur Geschichte des Döhlauer Parks*, „Osteroder Zeitung” maj 2017, nr 127, s. 45–51.

²⁵ M. Akincza, *Rola świadomości kształtowanej zieleni wielkiej własności ziemskiej na przykładzie wybranych obiektów z obszaru Warmii, Mazur i Powiśla*, (Rozprawa doktorska), Olsztyn 2015, s. 140–170.

²⁶ Uwiecznionego m.in. w prekursorskim opracowaniu XIX-wiecznego niemieckiego historyka i etnografa: M. Toeppen, *Wierzenia mazurskie z dodatkiem, zawierającym klechdy i baśnie Mazurów*, Warszawa 1894.

²⁷ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., s. 76.

²⁸ Ibidem.

²⁹ *Kościół filialny w Dylewie. Karta ewidencyjna architektury i budownictwa (biała)...*, op. cit., s. 2.

szereg nieprawidłowości w zarządzaniu. Dylewski kościół został wówczas filią parafii w Marwałdzie. Przez kolejne dziesięciolecia świątynia wraz z osadą przechodziła z rąk do rąk, trafiając na własność lub w dzierżawę znanych pruskich rodów: Kalcksteinów, Mannteuffelów, Hoverbecków. W 1645 r. część dóbr dylewskich trafiła we władanie rodziny Finck von Finckenstein³⁰. W 1657 r. Marwałd i Dylewo zostały spustoszone podczas II wojny północnej przez sprzymierzone z Rzeczpospolitą wojska tatarskie³¹. Z pewnością w wyniku działań zbrojnych kościół w Dylewie został zniszczony lub też popadł w ruinę³².

W obecnej formie kościół odbudowano najwcześniej pod koniec XVII w. z wykorzystaniem pozostałości dawniejszej budowli. Inicjatorką odbudowy mogła być Maria von Schertwitz, wymieniana również jako fundatorka kościołów w Gierzwałdzie (niem. Geierswalde), Pacółtowiu (obecnie nieistniejący — niem. Groß Pötzdorf) i Glaznotach (niem. Marienfelde)³³. Z tego okresu pochodzi też najstarsze wyposażenie. Centralną część barokowego ołtarza zajmuje obraz z 1693 r. przedstawiający Chrystusa Ukrzyżowanego. Nieco późniejsze są: chrzcielnica z 1700 r. oraz ambona będąca pozostałością kazalnicy sporządzonej przez Joachima Kapitzkiego w 1739 r. dla kościoła w Dąbrównie³⁴. Zachowała się również skarbona z drążonego pnia drzewa opasanego kutymi obręczami z wyrytym nazwiskiem fundatora i datą „GEORGIUS LIPOWSKI Ad 1699” [il. 12].

W 1. poł. XVIII w. kościół ponownie zaczął podupadać. Około 1725 r. proboszcz z Marwałdu odprawiający nabożeństwa w Dylewie opuścił filialną świątynię z powodu niewuiszczenia należnej mu zapłaty³⁵. W 1784 r. całkowitą jurysdykcję nad majątkiem dylewskim przejęli przedstawiciele rodu Finck von Finckenstein, jednak już w 1813 r. zadłużone kontrybucjami wojen napoleońskich majątności zlicytowano³⁶. W 1830 r. właścicielem majątku Dylewo wraz z pobliskimi Płachawami i Dreissighufen (od 1834 r. Kernsdorf, obecnie Wysoka Wieś) został Johann Heinrich Kern, sędzia miejski i ziemski z Lubawy³⁷. W 1842 r. przystąpił on do gruntownej renowacji kościoła³⁸. Gdy 23 lipca 1842 r. wracający z Petersburga król Prus Fryderyk Wilhelm IV zatrzymał się w pobliskim Olsztynku, korzystając z okazji Kern zwrócił się doń z prośbą o sporządzenie okolicznościowego pisma w celu umieszczenia w swoistej „kapsule czasu” na szczycie wieży remontowanego kościoła. Po ponowieniu prośby następnego dnia król przekazał własnoręcznie napisane pismo. Ostatecznie dokument znalazł swe miejsce we wnętrzu kuli osadzonej u nasady krzyża³⁹. Przed I wojną światową oprawiony orygina-

³⁰ D. Gałązka, W. Skrobot, A. Szarzyńska, *Wzgórza Dylewskie...*, op. cit., s. 143.

³¹ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., s. 77.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Kościół filialny w Dylewie. Karta ewidencyjna architektury i budownictwa (biała)..., op. cit., s. 2.

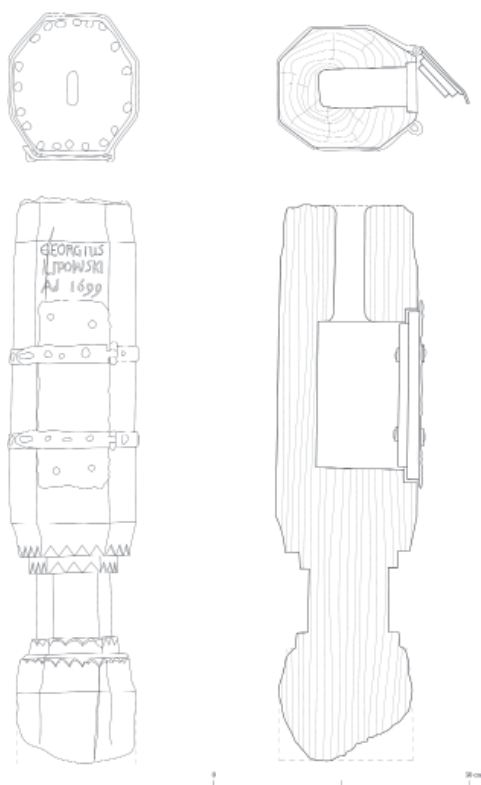
³⁵ Ibidem.

³⁶ D. Gałązka, W. Skrobot, A. Szarzyńska, *Wzgórza Dylewskie...*, op. cit., s. 143.

³⁷ Ibidem.

³⁸ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., s. 77.

³⁹ „Das Dampfboot”, op. cit., s. 1001 [dostęp: 10.12.2023].

Ilustracja 12. Dylewo, kościół filialny, skarbona, inwentaryzacja; rys. Joanna Polejowska, 2023, Zb. ZAP WAPW, sygn. 4465

Figure 12. Dylewo, filial church, moneybox, inventory survey; drawing by Joanna Polejowska, 2023, Zb. ZAP WAPW, ref. no. 4452

nał pisma był przechowywany w rezydencji w Döhlau⁴⁰. W inwentarzu wyposażenia świątyni z 1858 r. uwzględniono m.in. dzwon sygnowany „Franziska 12 grudnia 1854”, odlany przez królewieckiego ludwisarza I. Großa oraz organy zainstalowane w 1850 r. przez organmistrza Bohna z Ornety⁴¹.

Lata 1860–1945

Na podstawie umowy kupna z 16 kwietnia 1860 r., za kwotę 175 tys. talarów dylewski majątek, w tym całe założenie dworsko-folwarczne w Dylewie z zabudowaniami i inwentarzem oraz dobra Dylewko (niem. Elisenhof), Płachawy (niem. Plonchau), Giętłewo (niem. Güntlau) i Dreissighufen o łącznej powierzchni 8 107 mórg przeszedł na własność Dorothei (Doris) Rose z domu Heckmann (1827–1901)⁴². Nowa właścicielka, córka zamożnego berlińskiego fabrykanta oraz jej mąż Ludwig Rose (1819–1886), z wykształcenia architekt i budowniczy, przejawiali wielkie aspiracje odnośnie do nabytych dóbr i determinację niezbędną w ich realizacji⁴³.

⁴⁰ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., s. 78.

⁴¹ Ibidem, s. 79.

⁴² D. Gałązka, W. Skrobot, A. Szarzyńska, *Wzgórza Dylewskie...*, op. cit., s. 144.

⁴³ W pierwszej kolejności zadbali o odtworzenie okolicznych lasów znacznie przetrzebionych w trakcie wojen napoleońskich. Przystąpili również do urządzenia dworskiego parku, zlecając w 1879 r. opracowanie projektu Johannowi Larassowi.

W 1885 r. Ludwig Rose przeprowadził remont kościoła w związku z planowanym ślubem córki⁴⁴. Wymieniono wówczas dach, wstawiono nowe okna, pomalowano wnętrza i zamontowano strop kasetonowy w żywych kolorach⁴⁵. Być może z tego okresu pochodzą polichromie widoczne miejscami na ścianach nawy i w rozglifieniach otworów okiennych.

Franz Rose (1854–1912), który po śmierci ojca w 1886 r. przejął za zgodą rodziny zarządzanie posiadłością, okazał się niepospolitym gospodarzem. Już w 1891 r. zadbał o przekształcenie włości w majorat w celu zapobieżenia ewentualnym przyszłym podziałom majątku. Około 1889 r. w Dylewie postawił cegielnię, nieco później dużą stodołę, spichlerz i nowoczesną oborę na 200 krów. W 1895 r. z jego inicjatywy drezdeńska firma Merkel zainstalowała poniżej miejscowości taran hydrauliczny⁴⁶ tłoczący źródlaną wodę do zbiorników ukrytych we wzgórzu usypanym przy granicy parku⁴⁷. W 1898 r. nabył kolejny okoliczny folwark — Miejską Wolę (niem. Steinfliess A).

Zagadnienia gospodarcze stanowiły zaledwie część rozległych zainteresowań Franza Rose, który dał się również poznać jako entuzjasta regionalnej historii i botaniki, podróżnik, konserwator i mecenas sztuki. W trakcie licznych podróży zagranicznych miał on w zwyczaju nawiązywać współpracę z obiecującymi artystami, obejmując wybranych twórców patronatem gwarantującym im stabilne dochody w zamian za przekazywane do dylewskiej kolekcji dzieła⁴⁸.

Zamierzenie stopniowego przekształcenia dylewskiego majątku w „totalne dzieło sztuki” nie mogło pominąć kościoła. Po śmierci Dorothei Rose, jej siostra Maria Elisabeth Wentzel-Heckmann (1833–1914) ufundowała w 1902 r. odlaną z brązu figurę Chrystusa autorstwa berlińskiego rzeźbiarza Fritza Schapera (1841–1919), pomniejszoną kopię posągu wykonanego przezeń dla monumentalnego kościoła Kaiser Wilhelm-Gedächtniskirche w Berlinie⁴⁹. Rok później bracia Ernst (1853–1944) i Franz Rose zamówili u tworzącego w Niemczech austriackiego malarza Josefa Huber-Feldkircha (1858–1932) projekty dwóch witraży dla dylewskiego kościoła [il. 13A, 13B]. Witraże pokazane przez artystę w 1904 r. na wystawie w Ratyzbonie były następnie szeroko reprodukowane⁵⁰. W 1907 r.

⁴⁴ Ślub Friederike (Friedy) Rose (1862–1948) z królewieckim lekarzem Reinholdem Unterbergerem (1853–1920) miał miejsce 14.04.1887 r. (A. Dłuska, *Fritz Pauli in Döhlau...*, op. cit., s. 280).

⁴⁵ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., s. 79.

⁴⁶ D. Gałązka, W. Skrobot, A. Szarzyńska, *Wzgórza Dylewskie...*, op. cit., s. 145.

⁴⁷ Taran działał bez zasilania elektrycznego. Z racji wydawanego jednostajnego stukotu został zlokalizowany poza miejscowością. Po wojnie mieszkańcy nazywali go potocznie „wydrą”, co stanowiło fonetyczne zniekształcenie niemieckiej nazwy *widder*. W 1976 r. taran zastąpiono pompą o napędzie elektrycznym, ponieważ wytwarzane przezeń ciśnienie okazało się niewystarczające, by wtłoczyć wodę do mieszkań położonych na najwyższych kondygnacjach nowo wzniesionych budynków.

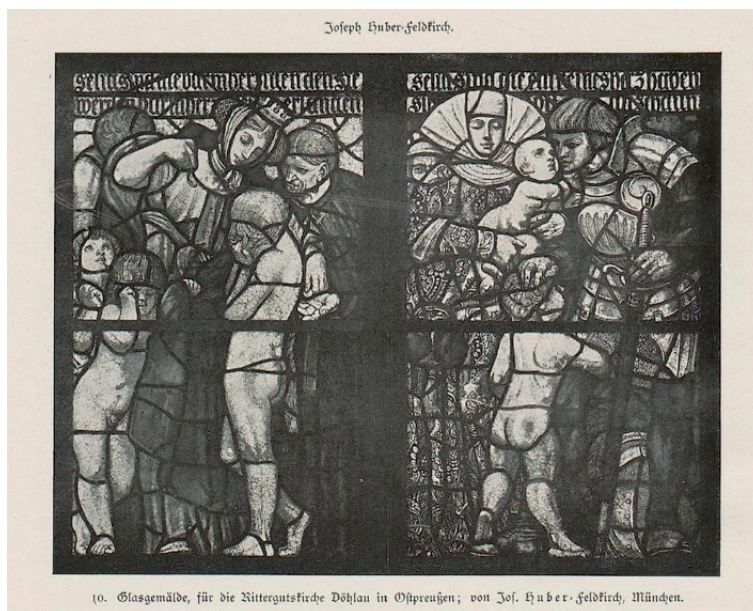
⁴⁸ Autorami zakupionych prac byli m.in.: Adolfo Wildt (1868–1931), Albert Welti (1862–1912), Jakob Meier (1859–1932), Ernst Kreidolf (1863–1956), Wilhelm Balmer (1865–1922), Fritz Pauli (1891–1968).

⁴⁹ Ufundowana rzeźba zaginęła, natomiast przechowywana przez lata w wieży marmurowa tablica fundacyjna została niedawno ponownie wmurowana w ścianę nawy po prawej stronie ołtarza.

⁵⁰ M.in. jako ilustracje artykułów: M. Fürst, *Die gesellschaftliche und soziale Stellung der Künstler in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, „Die Christliche Kunst”, 1904–1905, s. 64; M.O. von Lasser, *Joseph Huber-Feldkirch*, „Kunst und Handwerk: Zeitschrift des Bayerischen Kunstgewerbevereins zu München”, 1904–1905, Jahrg. 55, s. 6; F. von Ostini, *Joseph Huber-Feldkirch*, „Die Kunst für alle”, 1906–1907, s. 264, 266.

13A

13B

Ilustracja 13. Dylewo, kościół filialny, A — archiwalne fotografie nieistniejących witraży w oknach kościoła; przed 1945 r., kserokopie zdjęć, w: S. Dąbrowski, Dylewo, Gmina Grunwald, sygn. 9184, Katalog Parków Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Oddział w Olsztynie, 2001, s. 70; B — reprodukcja witraży, proj. Josef Huber-Feldkirch, 1903, „Kunst und Handwerk. Zeitschrift des Bayerischen Kunstgewerbevereins zu München” 1904–1905, s. 6. Witraże stanowiły ilustrację fragmentów Ewangelii wg św. Mateusza: *Błogosławieni miłosierni, albowiem oni miłosierdzia dostąpią* (Mt 5, 7) oraz: *Błogosławieni czystego serca, albowiem oni Boga oglądać będą* (Mt 5,8) — przedstawioną w konwencji graficznej nawiązującej do czasów późnego średniowiecza

Figure 13. Dylewo, filial church, A — archival photographs of the non-existent stained glass windows of the church; pre-1945, Xerox copy of photographs, in S. Dąbrowski, Dylewo, Gmina Grunwald [Dylewo, Borough of Grunwald], ref. no. 9184, *Katalog Parków Województwa Warmińsko-Mazurskiego* [Warmian-Masurian Voivodeship Park Catalogue], Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Oddział [Society for Heritage Protection] in Olsztyn, 2001, p. 70; B — reproduction of the stained glass windows, design by Josef Huber-Feldkirch, 1903, *Kunst und Handwerk. Zeitschrift des Bayerischen Kunstgewerbevereins zu München*, 1904–1905, p. 6. The stained glass windows illustrated fragments of the Gospel according to St. Matthew: “Blessed are the merciful: for they shall obtain mercy” (Matthew 5:7) and “Blessed are the pure in heart: for they shall see God” (Matthew 5:8), presented in a graphic convention making reference to the Late Middle Ages

z inicjatywy Franza Rose stare organy w kościele w Dylewie zostały zastąpione nowymi, wykonanymi przez firmę B. Göbel z Królewca⁵¹. W latach 1908–1910 po północnej stronie kościoła powstało mauzoleum stanowiące miejsce pochówku dla członków rodziny von Rose [il. 14A, 14B, 14C]. Według W. Möllenbergą inspirację dla tej budowli kolekcjoner znalazł we Włoszech, a plany sporządził Josef Huber-Feldkirch⁵². Część naziemna składa się z dwóch traktów. Zachodni tworzą trzy arkadowe nisze otwierające się w stronę niewielkiego dziedzińca, wschodni wąska klatka schodowa i przedsionek prowadzący do kościoła⁵³. Pośrodku trawnika na osi środkowej arkady znalazła się odlana z brązu płyta nagrobna [il. 15] osadzona na profilowanym granitowym cokole⁵⁴. Wygrawerowany na niej łeb jelenia z okazałym porożem zdaje się nawiązywać do herbu rodu von der Diehl, pierwszych średniowiecznych właścicieli Dylewa, natomiast ozdobny napis jest cytatem z Pisma Świętego (Hbr 13,14):

Denn wir haben hier keine bleibende Stadt, sondern die zukünftige suchen wir
Nie mamy tutaj trwałego miasta, ale szukamy tego, które ma przysiąść

Śmierć Franza Rose we wrześniu 1912 r. położyła kres ambitnym planom rozbudowy majątku. Dwa lata później stara zakrystia dostawiona do wschodniego szczytu nawy została zastąpiona nową, wykonaną według projektu radcy budowlanego Engelbrechta z Bydgoszczy, ale prace te stanowiły zapewne wyłącznie dokończenie wcześniejszych zamierzeń. Projekt zakrystii z kotłownią w piwnicy zachował się wraz z uwagami Prowincjonalnego Konserwatora Zabytków w Królewcu [il. 16]. Zgodnie z autorskim opisem lapidarna, ceglana forma niesymetrycznie umieszczonego szczytu dobudówki miała raczej nawiązywać do wyidealizowanego pierwotnego wyglądu kościoła z okresu państwa zakonnego niż naśladować istniejącą świątynię. Realizacja zakrystii zakończyła poważniejsze prace budowlane na terenie majątku⁵⁵.

W ostatnich dniach sierpnia 1914 r. wojna światowa, od lat wieszczona przez co bardziej profetycznych artystów i literatów, okazała się na nadszpodziewanie gwałtowna i bezpośrednia. Podczas pobliskiej bitwy pod Tannenbergiem dwór dylewski pełnił funkcję siedziby sztabu XX Korpusu gen. Friedricha von Scholtza⁵⁶. Zwycięstwo armii cesarskiej uchroniło wówczas majątek przed rosyjską okupacją, jednak długotrwała

⁵¹ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., s. 80.

⁵² Ibidem.

⁵³ Według relacji mieszkańców podziemia kościoła były połączone tunelem z piwnicami dworu. Wejście doń od strony obecnej szkoły zostało zamurowane po II wojnie światowej.

⁵⁴ Na krawędzi płyty widoczny stempel odlewni: „Guss v.A. Brandstetter München”.

⁵⁵ Interesujące, że pamięć o osobie Franza Rose wciąż jest przekazywana z pokolenia na pokolenie przez okolicznych mieszkańców. W zasłyszanych opowieściach jawi się on jako postać niejednoznaczna — sprawiedliwa, ale też wszechwładna i tajemnicza. Podkreślany jest przy tym dystans, który dzielił członków rodziny von Rose od ich pracowników: [...] *Tu nie było wolnych chłopów, wszyscy należeli do folwarku. Nie do pomyslenia było, żeby któryś chłop bezpośrednio rozmawiał z kimś z rodziny Rose. Wszystko odbywało się za pośrednictwem zarządców. Ludzie mówili, że Rose wszystkich podsłuchuje. Wiedział o rzeczach, o których mówiono w cztery oczy. Skąd? Nie wiadomo.*

⁵⁶ „Das Ostpreussenblatt”, Hamburg, 30 Januar 1954, https://archiv.preussische-allgemeine.de/1954/1954_01_30_05.pdf [dostęp: 17.12.2023].

14A

14B

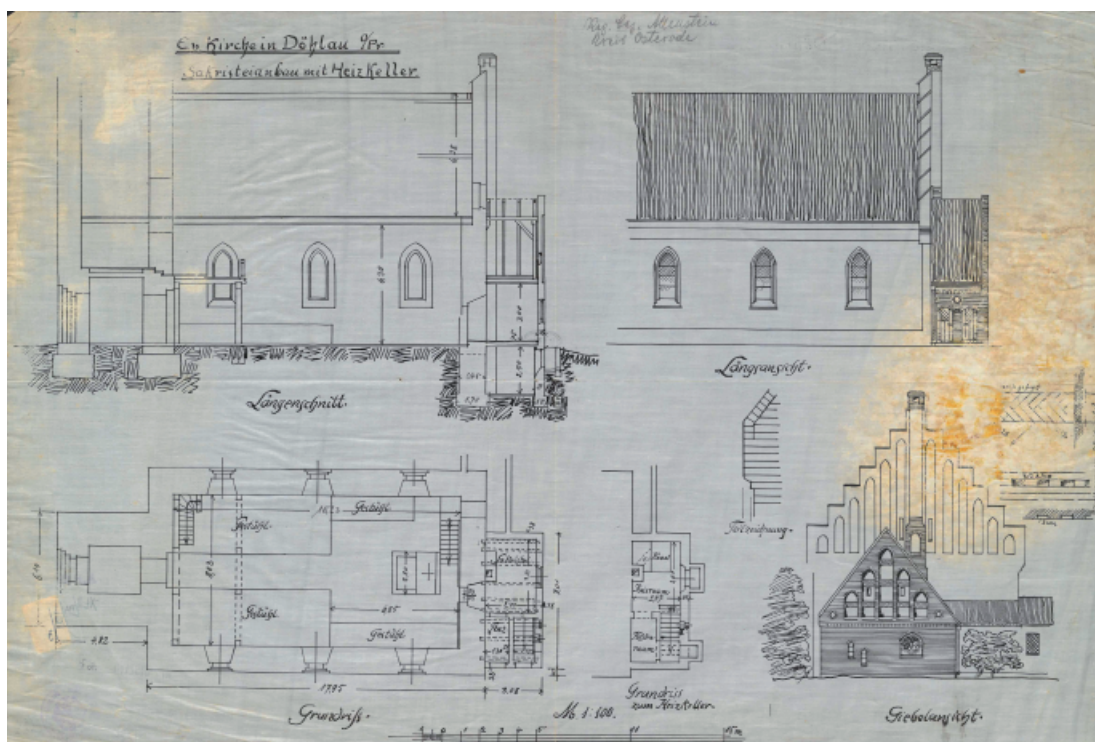
14C

Ilustracja 14. Dylewo, kościół filialny, mauzoleum rodziny von Rose: A — około 1910 r., widoczne: mozaikowy napis nad arkadami, mozaika ścienna w środkowej arkadzie, kamienny sarkofag i ławka, posadzka oraz odkryty otwór do podziemnej komory grobowej; proj. Josef Huber-Feldkirch, fot. z archiwum S. Friedberg, w: T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, I: pierwsza wizyta w Dylewie*, „Światowit”, 2001, 3 (44)/Fasc. B; B — w prawej arkadzie widoczne marmurowe popiersie Franza Rose autorstwa Adolfo Wildta; fot. Wojciech Sękowski, 1988, Zb. Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie; C — stan obecny, fot. Piotr Hardecki, 2023

Figure 14. Dylewo, filial church, family mausoleum of the Von Rose's: A — ca. 1910, visible: mosaic inscription over the arcades, mosaic on the wall of the central arcade, stone sarcophagus and bench, flooring and a discovered opening to the underground burial chamber; designed by Josef Huber-Feldkirch, photo from the archives of S. Friedberg, in T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, I: pierwsza wizyta w Dylewie* [Sculptures from the Von Rose collection in Döhlau, I: First visit to Dylewo], *Światowit*, 2001, 3 (44)/Fasc. B; B — visible in the right hand arcade in a marble bust of Franz Rose by Adolfo Wildt; photo by Wojciech Sękowski, 1988, Collections of the Warmia and Masuria Museum in Olsztyn; C — current state, photo by Piotr Hardecki, 2023

Ilustracja 15. Dylewo, kościół filialny, płyta nagrobna przed mauzoleum rodziny von Rose, inwentaryzacja, rys. Stanisław Podsiadło, 2023, Zb. ZAP WAPW, sygn. 4464

Figure 15. Dylewo, filial church, tomb slab in front of the family mausoleum of the Von Rose's, inventory survey; drawing by Stanisław Podsiadło, 2023, Zb. ZAP WAPW, ref. no. 4464

Ilustracja 16. Dylewo, kościół filialny, Projekt rozbudowy kościoła w Dylewie o zakrystię i kotłownię, proj. radca budowlany Engelbrecht z Bydgoszczy, 1913, Archiwum Państwowe w Olsztynie, zespół Urząd Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich, sygn. 42/367/0/-/118, 42/367/0/-/3439

Figure 16. Dylewo, filial church, design for the expansion of the church in Dylewo adding a sacristy and boiler room, design by construction advisor Engelbrecht of Bydgoszcz, 1913, State Archives in Olsztyn, team of the Heritage Office for Art and History of the Province of East Prussia, ref. no. 42/367/0/-/118, 42/367/0/-/3439

wojna i finalna klęska Państw Centralnych przyniosły jedynie rozczarowanie, stagnację i brak stabilności. Odcięcie od Niemiec przez nowo powstałe państwo polskie, utrata rynków zbytu, kolejne kryzysy gospodarcze i gwałtowne zmiany towarzyszące przyspieszonej modernizacji leżały u podstaw wzrostu postaw nacjonalistycznych.

Następna wojna po początkowych sukcesach okazała się dla Prus Wschodnich katastrofą. Postępy Armii Czerwonej w styczniu 1945 r. spowodowały ucieczkę właścicieli majątku. Pozostawiona bez ochrony posiadłość została częściowo splądrowana przez lokalnych mieszkańców. Po wkroczeniu czerwonoarmistów w niejasnych okolicznościach spaliła się centralna część dworu, w zawalonych piwnicach grzebiąc destrukty rzeźb i resztki dawnego wyposażenia. Kościół przetrwał przejście frontu bez większych zniszczeń, jedynie piec węglowy z kotłowni został zdemontowany przez Rosjan i wywieziony na wschód⁵⁷.

Dzieje kościoła po 1945 r.

Po przejściu okolicznych terenów przez polską administrację majątek upaństwowiono, a następnie przekształcono w Państwowe Gospodarstwo Rolne. Na temat historii kościoła w pierwszych latach powojennych wiadomo niewiele. Nieznane są losy witraży i części wyposażenia. W połowie 1946 r. obiekt stał się przedmiotem sporu pomiędzy przedstawicielami kościołów katolickiego i ewangelicko-augsburskiego, którego rozstrzygnięcie było łatwe do przewidzenia w ówczesnych uwarunkowaniach politycznych i społecznych. Poniemieckie dziedzictwo kulturowe na terenach przyłączonych do Polski powszechnie w tym czasie negowano, często gwałtownie domagając się usuwania pamiątek, pomników i zabytków bez względu na ich wartość artystyczną lub naukową. Dylewo o tyle różniło się w tym względzie od innych miejscowości, że znaczny procent mieszkańców stanowiła ludność rodzima, Mazurzy, z których wielu przed wojną było zatrudnionych w majątku⁵⁸. Stąd być może nieco większa początkowo dbałość lokalnej społeczności o zachowane obiekty.

Stan parku, zabudowań⁵⁹ i dawnej infrastruktury do końca I. 60. zeszłego wieku nie odbiegał znacząco od czasów przedwojennych. W 1968 r. kościół został wpisany do Rejestru Zabytków pod numerem A-1008. Na pocz. I. 70. XX w. zlikwidowano schody prowadzące do nieużytkowanej kotłowni, przy okazji powiększając zakrystię⁶⁰. W 1979 r. wichura uszkodziła wieżę kościoła, z której na ziemię spadła „kapsuła czasu” umieszczona tam przy okazji któregoś z przedwojennych remontów. Archiwalne dokumenty wkrótce zaginęły, oddane do przetłumaczenia kierownikowi lokalnej gorzelni i nigdy przezeń nie zwrócone⁶¹.

⁵⁷ Dziękujemy p. Robertowi Przyborowskiemu z Dylewa za przekazanie informacji dotyczących powojennych losów kościoła.

⁵⁸ A. Dłuska, *Monety zastępcze i żetony...*, op. cit., s. 55.

⁵⁹ Z wyjątkiem spalonego w 1945 r. wiatraka i wielkiej, nowocześnie wyposażonej obory ze sklepieniami wspartymi na żeliwnych kolumnach, która po pożarze w poł. I. 50. XX w. nieużytkowana popadła w ruinę (*Obora. Karta ewidencyjna architektury i budownictwa (biała)*, oprac. M. Jackiewicz, VIII 1990).

⁶⁰ Relacja R. Przyborowskiego na podstawie opowieści starszych mieszkańców.

⁶¹ Relacja R. Przyborowskiego na podstawie rozmowy z naocznym świadkiem tego zdarzenia.

Na lata 70. XX w. przypada początek degradacji dawnego majątku. Pod koniec dekad w kościele zamurowano zejście do podziemnego mauzoleum⁶². Odmalowano wówczas wnętrze nawy i uzupełniono braki w pokryciu dachowym, jednak bez przełożenia dachówki⁶³. W połowie l. 80. rozebrano budynki usytuowane w parku⁶⁴, w tym sąsiadującą z kościołem tzw. „starą szkołę”⁶⁵.

Warunki panujące podczas mszy w pozbawionej ogrzewania świątyni były bardzo ciężkie, zwłaszcza zimą. Księża narzekali na przeciągi nawiewane poprzez dawne kanały grzewcze. Pod koniec l. 80. podjęto decyzję o zamurowaniu okien do nieużytkowanej kotłowni i otworów nawiewnych przy ołtarzu. Brak wentylacji w niedługim czasie spowodował zawilgocenie wnętrza i przyspieszone gnicie drewnianych elementów zabytkowego wystroju⁶⁶. Na zawilgocenie ścian kościoła zwróciła uwagę autorka opracowanej w 1996 r. „białej karty”. Stan pokrycia dachowego nad nawą był w tym czasie zły, a nad mauzoleum fatalny — dach był miejscami zarwany, a konstrukcja zniszczona⁶⁷. Odmurowanie okien piwnicznych w czerwcu 2000 r. przywróciło wentylację i spowodowało osuszenie zawilgoconych wnętrz, konieczne okazało się jednak zastąpienie oryginalnej, zbutwiełej podstawy pod barokowy ołtarz nową, murowaną⁶⁸ [il. 17A, 17B, 17C, 17D].

LOSY RZEŻB ADOLFO WILDTA PRZECHOWYWANYCH NA TERENIE KOŚCIOŁA

Najwybitniejszym z grona stypendystów Franza Rose okazał się po latach mediolański rzeźbiarz Adolfo Wildt. Na mocy zawartego w 1894 r. kontraktu w zamian za stałą pensję roczną w wysokości 4 000 lirów stworzył on dla pruskiego mecenasa kilkadziesiąt rzeźb, zarówno kopii dzieł antycznych, jak i oryginalnych kompozycji autorskich, jednak spośród elementów stanowiących pierwotne wyposażenie kościoła jedynie relief zdobiący kamienny sarkofag, widoczny na archiwalnej pocztówce z 1910 r. w środkowej niszy mauzoleum można przypuszczalnie uznać za jego dzieło⁶⁹.

Wiele z prac wysłanych przezeń do Dylewa zostało pogrzebanych pod gruzami spalonego dworu, kilka wywieziono po wojnie do warszawskiego Muzeum Narodowego, jeszcze inne pozostały na miejscu, stopniowo ulegając w wyniku rozlicznych dewastacji coraz poważniejszym uszkodzeniom. Pod koniec l. 80. XX w. twórczość Wildta została

⁶² Według relacji świadków w tym czasie wewnątrz panował nieład. Po obu stronach pod ścianami znajdowały się wymurowano podstawy pod trumny, a w ceglanych ścianach nisze na urny. Zachowana była jedynie marmurowa tablica z nazwiskiem zmarłego w 1920 r. prof. Reinholda Unterbergera.

⁶³ *Kościół filialny w Dylewie. Karta ewidencyjna architektury i budownictwa (biała)*..., op. cit., s. 3.

⁶⁴ W. Knercer, *Park w Dylewie*..., op. cit., s. 11.

⁶⁵ Relacja R. Przyborowskiego.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ *Kościół filialny w Dylewie. Karta ewidencyjna architektury i budownictwa (biała)*..., op. cit., s. 3.

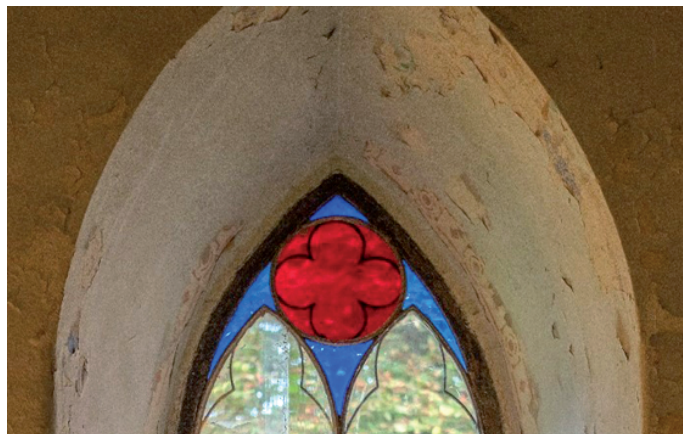
⁶⁸ Relacja R. Przyborowskiego.

⁶⁹ Sarkofag został w 1950 r. przewieziony do Muzeum Narodowego w Warszawie, obecnie znajduje się w Parku Arkadia koło Nieborowa.

17A

17B

17C

17D

Ilustracja 17. Dylewo, kościół filialny: **A** — ołtarz z obrazem z 1693 r. przedstawiającym Chrystusa Ukrzyżowanego, u góry widoczny fragment sufitu kasetonowego po renowacji (z zamalowanymi gwiazdami); **B** — ostrołuczny wierzchołek okna z wyłaniającą się spod tynku polichromią; **C** — górny fragment ściany nawy za ołtarzem, widoczny floralny motyw dekoracji kasetonu sufitowego i pozostałości zamalowanej polichromii ściennej; **D** — fragment oryginalnego malowania kasetonów sufitowych (z gwiazdami) zachowany wewnątrz szafy organowej; fot. Marek Patrzalek, 2023

Figure 17. Dylewo, filial church: **A** — altar with a painting from 1693 showing the Crucified Christ, visible above it is a fragment of the coffer ceiling following renovation work (with painted over stars), **B** — top of the pointed-arch window with polychrome work visible beneath the plasterwork, **C** — upper fragment of the nave wall behind the altar with visible floral motif decorations of the coffer ceiling as well as the remnants of the painted over wall polychrome work, **D** — fragment of the original paintwork on the coffer ceiling (with stars) as preserved in the interior of the organ box; photo by Marek Patrzalek, 2023

wydobyta z zapomnienia dzięki staraniom włoskiej historyk sztuki i kuratorki Paoli Moli. W lipcu 1988 r. badaczka zwróciła się w piśmie skierowanym do ówczesnego biskupa administratora diecezji warmińskiej z żarliwą prośbą o ochronę zachowanych w Dylewie dzieł rzeźbiarza: [...] *apeluję do Pańskiego autorytetu i Pańskiej życzliwości o interwencję w sprawie uratowania tych rzeźb przed działaniem niepogody i ludzi poprzez umieszczenie ich w zamkniętym i chronionym miejscu, takim jak wnętrze kościoła*

lub muzeum⁷⁰. Być może w rezultacie tej interwencji bezgłowy destrukt kamiennego sfinksa spoczął na trawniku po południowej stronie nawy, co zapewne uchroniło go od zniszczenia i umożliwiło przyszłą rekonstrukcję [il. 18A, 18B]. W czerwcu 1991 r. na prośbę wnuczki ostatniej przedwojennej właścicielki, marmurowy portret hermalny został przeniesiony spod arkady mauzoleum do kruchty kościoła [il. 19]. Mauzoleum było już wówczas pozbawione ozdobnych posadzek i widocznej na archiwalnym zdjęciu mozaiki, po której pozostało jedynie zagłębienie w tynku na ścianie⁷¹ [il. 14A].

Badania prowadzone w l. 1999–2002 przez zespół archeologów z Uniwersytetu Warszawskiego i poczynione wówczas odkrycia z pewnością przyczyniły się do nagłośnień znaczenia dylewskiego założenia dworsko-parkowego w kontekście historii sztuki europejskiej. Zasługą zespołu jest także usystematyzowanie wiedzy na temat eksponatów składających się na kolekcję stworzoną przez dawnych właścicieli majątku. Jednak wywiezienie z Dylewa zachowanych dzieł sztuki⁷² nie spotkało się ze zrozumieniem lokalnej społeczności. Mimo protestów mieszkańców z terenu kościoła przetransportowano do Warszawy marmurowe popiersie z obtłuczoną twarzą i poważnie uszkodzony, bezgłowy posąg sfinksa⁷³.

Śmierć prof. Mikockiego przerwała prace w Dylewie na kolejne dziesięciolecie. Zorganizowana w 2016 r. wystawa poświęcona twórczości Johanna Larassa, zainicjowana badaniami dr Marty Akinczy z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie na krótko ponownie ożywiła dyskusje nad losem niszczonego założenia. Wkrótce jednak uwaga opinii publicznej zwróciła się ku innym tematom, zaś pozbawione opieki resztki majątku wciąż ulegają postępującemu rozkładowi.

ANALIZA PORÓWNAWCZA

Ze względu na ograniczony materiał ikonograficzny i archiwalny, dodatkowo wykonano analizę porównawczą badanego kościoła z innymi świątyniami powstałymi na terenach wiejskich w regionie. W analizie wzięto pod uwagę układy funkcjonalne, relacje kubaturowe między poszczególnymi partiami budynków, detale i sposób dekorowania elewacji.

Powszechnym typem kościoła ewangelickiego na terenach wiejskich Warmii i Mazur była prostokątna w planie świątynia o układzie salowym, bez wydzielonego prezbiterium, przekryta płaskim stropem bądź drewnianym sklepieniem pozornym, wzniesiona zazwyczaj z kamienia polnego z dodatkiem cegły (głównie w detalach konstrukcyjnych) i otynkowana. Charakterystyczny element stanowiła pojedyncza wieża dostawiona do

⁷⁰ P. Mola, *List do biskupa diecezjalnego diecezji warmińskiej*, Mediolan 7.07.1988 r., mps w archiwum Wydziału Sztuki Kościelnej Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie,teczka Dylewo.

⁷¹ T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, III...*, op. cit., s. 199.

⁷² Będące niewątpliwie próbą zabezpieczenia ich przed losem maski Larassa, wspaniałej, marmurowej rzeźby Wildta skradzionej 3.11.2001 r. z odludnej wysepki na parkowym stawie.

⁷³ Wg informacji przekazanych przez p. Grażynę Prusińską, kier. Działu Sztuki Współczesnej Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, obie rzeźby są obecnie przechowywane w magazynach MWiM.

18A

18B

Ilustracja 18. Dylewo: **A** — granitowy sfinks autorstwa Adolfo Wildta eksponowany w parku dworskim przy południowej fasadzie dworu, ok. 1901 r., fot. z archiwum S. Friedberg, w: T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, I: pierwsza wizyta w Dylewie*, „Światowit”, 2001, 3(44)/Fasc. B; **B** — kościół filialny, uszkodzona rzeźba Sfinksa przechowywana na terenie dawnego cmentarza dworskiego po południowej stronie kościoła, fot. Katarzyna Soczewica, 1996, *Karta ewidencyjna architektury i budownictwa (biała)*

Figure 18. Dylewo: **A** — granite sphinx by Adolfo Wildt as exhibited in the manor park near the southern façade of the manor, ca. 1901, photo from the archives of S. Friedberg, in T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, I: pierwsza wizyta w Dylewie* [Sculptures from the Von Rose collection in Döhlau, I: First visit to Dylewo], *Światowit*, 2001, 3(44)/Fasc. B; **B** — filial church, damaged sculpture of the Sphinx as stored on the grounds of the former manor cemetery on the south side of the church, photo by Katarzyna Soczewica, 1996, *Architecture and Building Record Card (White)*

Ilustracja 19. Dylewo, kościół filialny, marmurowy portret hermalny Franza Rose przechowywany pod arkadami w mauzoleum; fot. Wojciech Sękowski, 1988, Zb. Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie

Figure 19. Dylewo, filial church, marble hermal portrait of Franz Rose as stored under the arcades of the mausoleum, photo by Wojciech Sękowski, 1988, Collections of the Warmia and Masuria Museum in Olsztyn

nawy od strony zachodniej. Nie była ona obowiązkowym składnikiem programu funkcjonalnego, dlatego początkowo wiele obiektów jej nie posiadało, jednak z czasem do większości zborów taka wieża była dobudowywana. Program świątyni uzupełniały dostawiane z różnych stron zakrystia i kruchta, sporadycznie także dodatkowe pomieszczenia, jak skarbczyki lub kaplice.

Niejednokrotnie pierwsze świątynie ewangelickie na tych terenach były przejętymi kościołami katolickimi zaadaptowanymi na potrzeby protestantów. Nowo powstające zbory były w swej formie i układzie kontynuacją typu wiejskiego kościoła katolickiego wykształconego w XIV i XV w. Wzorzec ten w większości wypadków nie uległ w dalszych wiekach znaczącym przekształceniom, drobnym modyfikacjom podlegał jedynie sposób rozwiązywania form otworów okiennych i drzwiowych, a także dekorowania struktury budynku (mocno uproszczony detal, często doprowadzony do minimum)⁷⁴.

Zakrystia

W starszych świątyniach, bądź w pierwszych fazach budowlanych kościołów, zakrystie będące nierzadko jedynym elementem dodanym do bryły budynku, dostawiano od strony północnej, przy wschodnim narożniku (Gierzwałd, Glaznoty, Długobór). Była to kontynuacja układu planu przejętego od katolików po reformacji. Z czasem lokalizacja zakrystii ulegała zmianie. Niewielka przybudówka mogła być przesuwana wzdłuż elewacji północnej, aż do jej środka (Orzysz, Pacółtowo). W późniejszych realizacjach zaczęła być ona dostawiana do korpusu nawowego od wschodu, czyli w miejscu, w którym w kościołach katolickich z reguły lokowane jest prezbiterium. Niewielkie zakrystie dostawiane były centralnie do elewacji wschodniej (Kruklanki, Żabin, Dąbrówka). Zdarzały się wyjątkowe sytuacje, gdy pomieszczenie zakrystii dostawiano do nawy od strony południowej (Banie Mazurskie).

Świątynia dylewska posiada zakrystię dostawioną od strony wschodniej, ustawioną asymetrycznie względem osi głównej budynku. Nie jest to pierwsza zakrystia istniejąca w tym miejscu. Poprzedzała ją ustawiona na osi głównej niewielka, symetryczna dobudówka, która najpewniej zastąpiła jeszcze starszą, zlokalizowaną pierwotnie od strony północnej, przy narożniku wschodnim nawy.

Wieża

Najprostsze typy analizowanych kościołów ewangelickich nie posiadały wież bądź były one dostawiane później od strony zachodniej. Niekiedy wieża wchłonięta była w obrys kościoła, a górne jej partie budowano w konstrukcji drewnianej szkieletowej (Marwałd). W większości przypadków masywną wieżę wznoszono w konstrukcji murowanej symetrycznie względem nawy (Gierzwałd, Długobór, Stare Juchy). W zestawieniu z niezwykle skromnie opracowanym korpusem głównym, wieża odgrywała ważną rolę w całej strukturze obiektu. Jej elewacje były często najbardziej zdobioną partią budynku. Ściany dekorowano głównie prostymi detalami w formie płytkich blend zakończonych w różnoraki sposób, np. ostrołucznie (Orzysz). Czasem zdobienie

⁷⁴ A. Grzybowski, *Kościoły Ewangelickie w Baniach Mazurskich i Gołdapi*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1970, nr 2, s. 195.

ograniczało się do poziomych, tynkowanych i bielonych pasów dzielących ściany wieży w pionie na kilka partii (Straduny). W partii parteru, często na osi nawy, lokowano główne wejście i kruchtę zajmującą przyziemną część wieży. Wejście niejednokrotnie opracowane było w formie uproszczonego portalu schodkowego. Wieża kościoła w Dylewie należy do najpowszechniejszej grupy — dostawiona jest symetrycznie do zachodniej ściany nawy z wejściem ulokowanym na osi, podkreślonym portalem ostrołucznym z archiwoltą. Jej elewacje podzielone są w pionie na trzy strefy poprzez zastosowanie prostego gzymsu oraz pasów z cegieł ustawionych pod kątem 45°. Zdobiona jest pionowymi blendami zakończonymi ostrołucznie — zdublowanymi i połączonymi wewnętrznym wspornikiem oraz nawiązującymi do podziałów okien gotyckich.

Wejście boczne i kruchta

Program części świątyń z czasem został urozmaicony poprzez dodanie do korpusu wejścia bocznego. Często wejście te poprzedzała niewielka, prostokątna w planie kruchta dostawiona od strony południowej (Sorkwity, Długobór, Żabin), bądź rzadziej od strony północnej (Orzysz). Zdarzało się też, że wejście prowadziło do wnętrza nawy bezpośrednio z zewnątrz (Głaznoty). Najpewniej takie rozwiązanie było zastosowane w przypadku kościoła dylewskiego (zostało zamurowane podczas jednej z XIX-wiecznych przebudów).

Szczyty i elewacje boczne

Podobnie jak w kościołach katolickich, szczyty bywały zdobione prostymi motywami geometrycznymi i płytkami blendami (Sorkwity, Orzysz, Kruklanki). Często są one obecnie jedynym elementem ukazującym w jakim okresie kościół był przebudowywany (barokowy szczyt w Szestnie). Nierzadko jednak elementy te całkowicie pozbawiano detali, sprawiając, że stawały się kompletnie bezstylowe (Gierzwałd, Żabin). W przypadku kościoła w Dylewie, przestrzeń szczytów została wykorzystana do podkreślenia stylu XIX-wiecznej przebudowy — neogotyku. Szczyty odcięte są gzymsem od dolnej partii ściany i opracowane w formie schodkowej, podkreślonej płytkami, wąskimi blendami zakończonym ostrołucznie. Z obu stron są one przedłużone poza linię lica ścian bocznych, tworząc charakterystyczne nadwieszenia.

W kościołach odbudowywanych na kanwie wcześniejszych, półszczyty zachodnie stawiane były z reguły na linii wewnętrznej szerokiej ściany, tworząc w ten sposób uskok w elewacji zachodniej (Gierzwałd, Głaznoty, Pacółtowo). Podobnie jest w przypadku analizowanej świątyni. Elewacje boczne, poza zdobieniami w formie tynkowanych opasek wokół okien i wejść oraz prostych gzymsów koronujących, nie posiadały szczególnych detali (Szestno, Pacółtowo, Głaznoty). Podobnie wygląda zdobienie ścian bocznych nawy dylewskiej świątyni, które urozmaicają jedynie schodkowe obramienia ostrołucznych okien.

Wnętrze

Ze względu na specyfikę wiary i liturgii protestanckiej, wnętrza zborów w większości przypadków były ascetycznie wykańczane i wyposażane. Poza niezbędnym wyposażeniem wnętrza pozbawione było niepotrzebnych sprzętów. Ściany i elementy konstrukcyjne bywały zdobione polichromiami z prostymi wzorami geometrycznymi czy roślinnymi.

Nawa korpusu przekryta była z reguły płaskim stropem z podsufitką lub ślepym pułapem (Gierzwałd, Straduny). Niekiedy zdarzało się zastosowanie sklepień (Długobór) albo rozwiązanie polegające na tworzeniu *quasi* trójnawowego wnętrza przez wprowadzenie dwóch rzędów słupów ustawionych symetrycznie po obu stronach korpusu, podtrzymujących drewniane sklepienie pozorne i dwa pułapy boczne (Sorkwity, Krukłanki). Konstrukcja dodatkowych słupów nierzadko połączona była z chórami bocznymi. W niektórych przypadkach tworzone jedynie chór zachodni z organami (Glaznoty, Gierzwałd).

Na tle innych świątyń kościoł w Dylewie wyróżnia się drewnianym stropem kasetonowym, bogato zdobionym polichromią z motywami roślinnymi i gwiazdami oraz polichromią na ścianach i w gładach okiennych. Podobnie jak w Glaznotach i Gierzwałdzie, świątynia dylewska posiada jedynie drewniany chór zachodni, na który prowadzi zewnętrzne schody ulokowane w narożniku nawy.

FAZY BUDOWLANE W ŚWIETLE BADAŃ

W następstwie zestawienia dotychczasowego stanu wiedzy z efektami badań [il. 20] oraz analizy porównawczej, powstała próba rekonstrukcji poszczególnych faz budowlanych kościoła. Opis rekonstrukcji został uzupełniony graficznym przedstawieniem kolejnych etapów [il. 21].

Faza 1 i 2. Od połowy XIV w. do 2. połowy XVII w.

Powstanie świątyni datowane jest na czasy zakonu krzyżackiego oraz początków wsi. Pierwotnie pełniła ona zapewne funkcję kościoła katolickiego i możliwe, że podobnie jak pierwszy kościół w Szestnie, była budowlą drewnianą. Przyjmując tę hipotezę, w okresie pomiędzy poł. XIV w., a 2. poł. XVII w. musiała powstać kolejna świątynia — murowana. Najprawdopodobniej reprezentowała ona typ wiejskiego kościoła z prostokątną nawą, bez wydzielonego prezbiterium. Nie jest pewne czy w pierwotnej formie posiadała wieżę. Analiza struktury murów magistralnych korpusu wskazuje na jednoetapowość powstania ścian korpusu i wieży. Na wysokości wieżby dachowej, od strony poddasza i wnętrza wieży, widoczne są fragmenty muru wzniesione z masywnej cegły ułożonej w wątku gotyckim, które mogą wskazywać na średniowieczne pochodzenie tej części budowli [il. 22A, 22B].

Możliwe, że już na tym etapie kościół posiadał zakrystię dostawioną do nawy od północy. Wskazywałyby na to odnalezione w trakcie budowy mauzoleum fragmenty fundamentów, które W. Möllenberg prawdopodobnie błędnie zinterpretował jako ślad wcześniejszego kościoła ustawionego poprzecznie do obecnego. Według jego teorii kościół ustawiony byłby w kierunku północ-południe, a więc niezgodnie z zasadą orientowania świątyń, która została zniesiona dopiero na mocy ustaleń Soboru Trydenckiego.

Murowana świątynia została zniszczona w trakcie najazdu tatarskiego i wielce prawdopodobnie, że podobnie jak w przypadku kościoła w Długoborze czy Wydminach, część jej murów magistralnych zachowała się w strukturze murów obwodowych obecnego kościoła.

Faza 3. Koniec XVII w. — odbudowa kościoła

Kolejna faza budowlana związana była z odbudową kościoła po zniszczeniach II wojny północnej. Brak jest szczegółowego opisu skali przeprowadzonych wówczas prac remontowych. Bazując na śladach licznych przemurowań najwyższych partii wieży

WĘZŁY MAGISTRALNE

FRAGMENT PRZESZKROJU PODŁUŻNEGO PRZEZ WIEŻĘ

ślady po zamurowanych otworach okiennych

wcześniejsze poziomy podestów w wieży

• węzły wymagające sprawdzenia w trakcie dalszych badań

0 1 2 3 4 5

N

LEGENDA

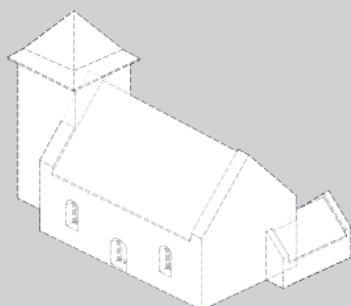
POWIERZCHNIA PODZIEMNA	TRAKTARIA WIDOWA	POWIERZCHNIA POWYRSZCOWA	FAZA
[Red hatched]	[Red]	[Red hatched]	FAZA 1/2 - poł. XIV w. - 2. poł. XVII w.
[Orange hatched]	[Orange]	[Orange hatched]	FAZA 3 - koniec XVII - odbudowa kościoła
[Green hatched]	[Green]	[Green hatched]	FAZA 4 - 1862 - gruntowna renowacja
[Light green hatched]	[Light green]	[Light green hatched]	FAZA 5 - 1865 - remont kościoła
[Blue hatched]	[Blue]	[Blue hatched]	FAZA 6 - 1908 - 1910 - dobudowa masyżurow
[Light blue hatched]	[Light blue]	[Light blue hatched]	FAZA 7 - 1914 - budowa nowej szklarni
[Purple hatched]	[Purple]	[Purple hatched]	FAZA 8 - 2. poł. XX w. i t. p. 300 w.

ROZWARSTWIEŃ CHRONOLOGICZNE

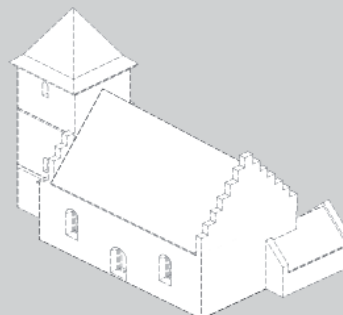
[illegible]

Figure 20. Dylewo, filial church, main nodes, chronological layering and longitudinal section through the tower with earlier landing levels marked, developed by Iwona Krawiec, 2024

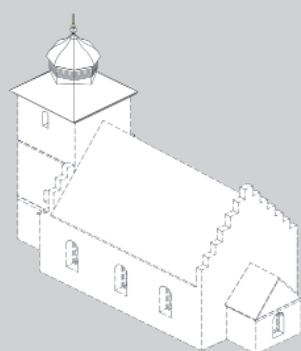
Figure 21. Dylewo, filial church, construction phases, drawing reconstructing successive construction phases of the church, developed by Iwona Krawiec, 2024

FAZA 1 i 2 - poł. XIV w. - 2. poł. XVII w.

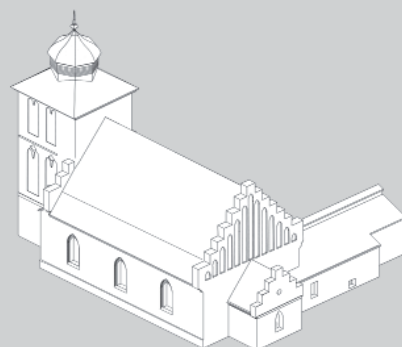
FAZA 3 - koniec XVII

FAZA 4 - 1842

FAZA 5 - 1885

FAZA 6 - 1908 - 1910

FAZA 7 - 1914

LEGENDA:

 PRZYPUSZCZALNA
FORMA/ KSZTAŁT

 WIDOCZNE
ZAMUROWANE
OTWORY

widocznych od wewnątrz można wnioskować, że górna jej część i zapewne ściany magistralne korpusu świątyni zostały wówczas naprawione.

Faza 4. 1842 r. — gruntowna renowacja

W 1. poł. XIX w. wykonana została gruntowna renowacja kościoła obejmująca m.in. przekształcenie zadaszenia wieży. Możliwe, że w trakcie tych prac usunięto starą, północną zakrystię i wzniesiono nową, ulokowaną przy ścianie wschodniej symetrycznie na osi głównej, którą można oglądać na jednej z pocztówek z pocz. XX w. [il. 23]. Wówczas zamurowane zostało zapewne także wejście boczne w południowej ścianie nawy.

Faza 5. 1885 r. — remont kościoła

W 1885 r. przeprowadzony został generalny remont świątyni, w ramach którego wstawione zostały nowe okna i witraże, wymieniono dach (prawdopodobnie nie tylko zmieniono pokrycie, ale też przekształcono konstrukcję więźby dachowej), pomalowano wnętrza i zamontowano drewniany strop kasetonowy. Najpewniej to właśnie wtedy ujednolicono charakter architektoniczny świątyni przez wprowadzenie na elewacjach zewnętrznych wieży, szczytach nawy i zakrystii, blend zakończonych ostrołucznie. Prawdopodobnie w związku z wymianą bądź przekształceniem więźby dachowej, przebudowane zostały szczyty nawy. Zestawienie struktury średniowiecznej i pochodzącej z XIX w. najlepiej widać od wewnętrznej strony szczytu na wysokości poddasza [il. 22A].

Faza 6. Lata 1908–1910 — dobudowa mauzoleum

W latach 1908–1910 po północnej stronie kościoła zbudowano mauzoleum rodziny von Rose. Nowa struktura oparta została na planie wydłużonego prostokąta ustawionego w osi północ-południe. Część naziemna składa się z dwóch traktów — zachodniego złożonego z trzech arkadowych nisz oraz wschodniego mieszczącego klatkę schodową i przedsionek prowadzący do kościoła.

Faza 7. 1914 r. — budowa nowej zakrystii

W 2. dekadzie XX w. w miejscu rozebranej zakrystii wybudowano nową, o wyglądzie známym z zachowanego projektu przebudowy [il. 16]. Według pierwotnej koncepcji komin kotłowni miał być poprowadzony po zewnętrznej stronie szczytu nawy, jednak po uzgodnieniach z Konserwatorem Prowincjonalnym, na wysokości poddasza został on przerzucony na wewnętrzną stronę ściany by nie zaburzać kompozycji neogotyckiego szczytu. Dwie pary drzwi w południowej elewacji pozwalały wejść do zakrystii lub bezpośrednio do kotłowni (przed powojenną likwidacją schodów). Od strony kościoła do zakrystii prowadziło wtórnie wprowadzone przejście. W ścianie wschodniej zakrystii ulokowane zostały okna o różnorodnym kształcie i wielkości, których rozmieszczenie podkreśliło asymetrię bryły dobudówki.

Faza 8. 2. połowa XX w. i początek XXI w.

Ostatnie zmiany w strukturze obiektu zostały wprowadzone w 2. poł. XX w. i w pierwszych latach XXI stulecia. Zlikwidowano schody prowadzące do dawnej kotłowni i zamurowano schody do podziemnej części mauzoleum.

22A

Ilustracja 22. Dylewo, kościół filialny, widok na wschodnią ścianę wieży: **A** — (od strony zewnętrznej) z poziomu więźby dachowej nad nawą. Na zdjęciu widoczne wymuszone łączenie wcześniejszego (starszego) muru wieży, ze ścianą półszczytu, fot. Iwona Krawiec, 2023; **B** — (od strony wewnętrznej) z widocznym otworem na poziomie jętek oraz fragment kamiennej ściany; fot. Marek Patrzalek, 2023

22B

Figure 22. Dylewo, filial church, view of the eastern wall of the tower: **A** — (outside view) from the level of the roof structure over the nave. The photograph shows the forced connection of the earlier (older) wall of the tower with the semi-gable wall, photo by Iwona Krawiec, 2023; **B** — (inside view) with a visible opening at the collar beam level as well as a fragment of the stone wall, photo by Marek Patrzalek, 2023

Ilustracja 23. Dylewo, kościół filialny, widok od wschodu, 1910–1914, na pierwszym planie stara zakrystia rozebrana koło 1914 r.; reprodukcja widokówki, wyd. A. Liebert, Bildarchiv Ostpreussen, sygn. 57897

Figure 23. Dylewo, filial church, view from the east, 1910–1914, the old sacristy is visible in the foreground, ca. 1914; reproduced from a postcard, published by A. Liebert, Bildarchiv Ostpreussen, ref. no. 57897

ANALIZA PRZEKAZU SYMBOLICZNEGO

Złożona i wielowątkowa symbolika zawarta w architekturze, wystroju i wyposażeniu kościoła jest odbiciem obowiązującej liturgii, ale też aspiracji dawnych właścicieli oraz ducha epoki, na którą przypadły ostatnie znaczące inwestycje. Mimo upływu czasu i śladowej ilości materiałów źródłowych ukazujących pierwotne intencje fundatorów i twórców (z których większość stanowili uznani przedstawiciele symbolizmu z przełomu XIX i XX w.), poprzez uważną analizę elementów zachowanych, a także zaginionych, a uwiecznionych na archiwalnych fotografiach, możliwe jest odczytanie fragmentów metaforycznego przekazu.

Do czasu zakupu majątku przez rodzinę Rose w 1860 r. wykończenie i wyposażenie kościoła nie odbiegało znacząco od okolicznych świątyń, stanowiąc świadectwo skromnych możliwości finansowych ubogiej wspólnoty. Ambicje nowych właścicieli sięgały jednak znacznie wyżej. Zamiarem realizowanym przy okazji kolejnych inwestycji stała się stopniowa nobilitacja rodu poprzez tworzenie alegorycznych powiązań z odległą przeszłością. Intencję tę zdradzają reprodukcje zamówionych witraży, nawiązujących tematyką, stylem i typografią do okresu dojrzałego średniowiecza. Podobnie herb wygrawerowany na płycie przed arkadowym mauzoleum bazuje na heraldyce dawnych właścicieli Dylewa, rycerzy z czasów państwa zakonnego⁷⁵ [il. 15]. Idea budowy rodowego grobowca czy stylizowane inicjały przedstawicieli rodu umieszczane na skrzydłach bram prowadzących na teren posiadłości również zdają się służyć gloryfikacji rodziny. Spełnieniem tych aspiracji stał się tytuł szlachecki otrzymany w 1905 r. przez Carla von Rose (1863–1945), właściciela majątku w l. 1912–1928.

U schyłku XIX w. melancholijną tęsknotę za przeszłością odzwierciedlała moda na historyzm. Późne średniowiecze — epoka nie klasyczna, lecz schyłkowy czas kryzysu duchowego posiadający świadomość własnej dekadencji — to okres bliski sztuce *fin de siècle*⁷⁶. Fragment gotyckich murów zachowany w szczycie kościelnej nawy zapewne uznawano wówczas za pożądany nostalgiczny łącznik z zamierzczłymi czasami. Do gotyku i państwa zakonnego nawiązywała forma zakrystii dobudowanej do świątyni przed wybuchem I wojny światowej, tu jednak za wyborem stylu mógł równie dobrze stać przybierający na sile agresywny wilhelmiński nacjonalizm⁷⁷. Z antyku z kolei czerpią inspirację wczesne rzeźby Wildta. Fasady mauzoleum również zdradzają fascynację Italią, ale też tendencję do upraszczania; w swej pierwotnej, tynkowanej, pozbawionej detalu formie zdają się antycypować klasycyzujący włoski modernizm lat 30.

⁷⁵ Średniowieczny ród Spirau pieczętował się herbem przedstawiającym głowę jelenia wyrastającą z korony. Dytryk Spirau, od około 1384 r. zwany też Dytrykiem von der Delau był właścicielem Dylewa (G. Białuński, *Opozycja rycerstwa pruskiego na początku XV w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2010, nr 3, s. 224).

⁷⁶ H.H. Hofstätter, *Symbolizm*, Warszawa 1987, s.70.

⁷⁷ Np. arch. F. Paulsen (autor projektu rozbudowy dworu w Dylewie) w esej z 1916 r. określił gotyk jako *sztukę najbardziej charakterystyczną dla ludów germańskich* (P. Genz, *Bauen über die Region hinaus. Architekten aus der Baugewerkschule Eckernförde. 1868–1968*, Neumünster 2006, s. 134). Mitologizowany, „prawdziwie niemiecki” styl życia na wsi w opozycji do wielkomiejskiej nowoczesności utożsamiano w tym okresie z ideami średniowiecznego społeczeństwa wiejskiego.

Obecne luki w wiedzy dotyczącej dylewskiego kościoła, niczym ironiczny paradoks historii wpisują się w popularne w sztuce symbolizmu obrazowanie poprzez kadry, skąpe wycinki rzeczywistości uniemożliwiające dostrzeżenie granic i zrozumienie zasad logicznej konstrukcji otaczającego świata⁷⁸. Zgodnie z panującymi wtedy poglądami *wszelkie poznanie naukowe może być tylko poznaniem cząstkowym*⁷⁹, a *tego co ukryte, nie da się w końcu nigdy przeniknąć rozumem*⁸⁰. U schyłku XIX w. gasnącą wiarę w postęp i wcześniejszy mieszczański optymizm zastąpiło zwątpienie. Pesymizm, apatia i świadomość postępującej dekadencji w przerafinowanej kulturze skazanej na zagładę to przewodnie motywy ówczesnego kryzysu światopoglądowego. Na popularności zyskiwały zarówno stare jak i nowe mity, odradzał się mistycyzm i irracjonalizm. Wieloraką postać przybierał eskapizm, ucieczka od rzeczywistości w krainę snów, wspomnień, legend i marzeń, fascynacja egzotyką krain odległych — w czasie i przestrzeni. Wszystko, co odbiegało od normy wzbudzało wtenczas zainteresowanie.

Być może na bazie pokrewnych nastrojów w 1893 r. powstała w Ostródzie loża wolnomularska *Auf dem Wege zum Osten* (W drodze ku Wschodowi)⁸¹. Podobnie jak w innych miastach cesarstwa działała na wpół jawnie, a jej członkami byli najznamienitsi mieszkańcy: oficerowie, właściciele pobliskich majątków ziemskich, kupcy, prawnicy, wysocy urzędnicy. Budynek loży stał się wkrótce popularnym miejscem spotkań, w ogrodzie organizowano okolicznościowe koncerty i spotkania towarzyskie. Przynależność członków rodziny von Rose do loży nie znalazła potwierdzenia w dostępnych źródłach, niemniej zastanawiające jest występowanie na niektórych dylewskich budowlach odniesień do sztuki murarskiej⁸². Na pochodzącej z 1901 r. fotografii rzeźby *Brunnen* Adolfo Wildta (umieszczonej później w parkowej grocie), obok płaczącej i śmiejącej się twarzy, widnieje wizerunek kielni. Mozaikowe litery „A” na fasadzie mauzoleum zdają się przypominać stylizowane cyrkiel i węgielnice⁸³ [il. 24]. Na archiwalnym zdjęciu arkad z 1910 r. została uwieczniona szachownicowa posadzka, której czarno-białe fragmenty zachowały się w przedsionku mauzoleum. Popularny u schyłku XIX w. wzór był niekiedy wykorzystywany jako motyw wolnomularski i jego występowanie w sąsiedztwie innych symboli przypisywanych temu ruchowi może stanowić pośrednie potwierdzenie zapomnianego epizodu z dziejów posiadłości⁸⁴.

⁷⁸ H.H. Hofstätter, *Symbolizm*, op. cit., s. 21.

⁷⁹ Ibidem, s. 106.

⁸⁰ Ibidem, s. 53.

⁸¹ Wchodziła ona w skład królewskiej loży berlińskiej *Zu den drei Weltkugeln* (Pod Trzema Globami), założonej w 1740 r. przez króla Prus Fryderyka II Wielkiego.

⁸² M. Zwierowicz, Dylewo. *Podzwonne dla parku...*, op. cit., s. 105.

⁸³ Staropolskie słowo „mularz” i współczesne „murarz” są synonimami. Od średniowiecznych murarzy, budowniczych katedr wywodził swe korzenie ruch wolnomularski. Zasadnicze narzędzia pracy murarza to: pion, poziomica, kielnia, węgielnica, cyrkiel.

⁸⁴ Znane są też jednak założenia dworsko-ogrodowe, w których symbolika wolnomularska była przejawem chwilowej mody, a właściciele nie należeli do masonerii lub wręcz byli temu ruchowi przeciwni.

Ilustracja 24. Dylewo, kościół filialny, mozaikowy napis z barwionego szkła: REQUIESCANT + IN + PACE + MCMVIII (tłum.: NIECH+SPOCZYWAJĄ+W+POKOJU+1908) na frontowej fasadzie mauzoleum, wykonany zapewne przez Josefa Huber-Feldkircha, jedynego artystę z kręgu Franza Rose operującego tą techniką; rys. Stanisław Podsiadło, oprac. Piotr Hardecki, Iwona Krawiec

Figure 24. Dylewo, filial church, mosaic inscription of colored glass “REQUIESCANT + IN + PACE + MCMVIII” [Rest in Peace 1908] on the frontal façade of the mausoleum, probably the work of Josef Huber-Feldkirch, the only artist from the circle of Franz Rose who used this technique; drawing by Stanisław Podsiadło, developed by Piotr Hardecki and Iwona Krawiec

PODSUMOWANIE

Wykonane pomiary i badania potwierdziły historię kościoła odtworzoną na podstawie źródeł, a zachowany fragment średniowiecznych murów dowiódł wielowiekowej ciągłości istnienia obiektu sakralnego w tej lokalizacji. Jak wykazała analiza porównawcza, niepozorny kościół stanowi wyjątkowy przykład na tle okolicznych świątyń, zarówno ze względu na zastosowane detale jak i harmonijne wpisanie w bryłę kościoła dwudziestowiecznego mauzoleum rodziny właścicieli ordynacji. Świątynia okazała się także istotnym elementem unikalnego założenia dworsko-parkowego utrzymanego w stylu symbolicznym, popularnym na przełomie XIX i XX w., przez kolejne pokolenia wyszydzanym, pogardzanym lub zapomnianym, stosunkowo niedawno ponownie docenionym. Z racji zaangażowania w dawny majątek Döhlau szeregu czołowych ówczesnych twórców, w tym m.in. cenionego wschodniopruskiego projektanta ogrodów Johanna Larassa i wybitnego reprezentanta włoskiego symbolizmu i modernizmu, rzeźbiarza Adolfo Wildta,

prowadzone badania zdają się zdecydowanie wykraczać poza lokalny kontekst, stanowiąc oryginalny wkład w zrozumienie kultury i sztuki europejskiej tego okresu⁸⁵.

STRESZCZENIE

Dylewo (niem. Döhlau) jest niewielką wsią położoną w województwie warmińsko-mazurskim nieopodal Ostródy. Na przełomie XIX i XX w. ówczesny właściciel, kolekcjoner i mecenas Franz Rose rozbudował tamtejszy majątek, przekształcając go w modelowy przykład założenia dworsko-parkowego na terenie dawnych Prus Wschodnich. Zwłaszcza park dworski o wysmakowanej kompozycji, cennym drzewostanie, oryginalnej architekturze i wysokiej klasy dziełach rzeźbiarskich jest uznawany za wybitną realizację artystyczną. Dziś w zabudowaniach wsi trudno doszukać się dawnej świetności, zaniedbany park zdziczał, a budynki są stopniowo rozbierane lub popadają w ruinę.

Dotychczas nie powstało kompleksowe opracowanie dokumentujące całościowy wygląd założenia. Niniejszy artykuł zawiera wprowadzenie do projektu naukowo-badawczego oraz podsumowanie pierwszego etapu prac, którym było zinventaryzowanie i przebadanie dzieł w kościoła filialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Dylewie. W tekście zaprezentowano dokumentację pomiarową wykonaną w ramach wyjazdu naukowego w sierpniu 2023 r. oraz rezultaty badań *in situ* przeprowadzonych nad przekształceniami architektonicznymi świątyni. Bazując na zgromadzonych materiałach archiwalnych, badaniach w terenie i analizie porównawczej kościołów z regionu, prześledzono historię i odtworzono kolejne fazy budowy kościoła, szczególną uwagę zwracając na wykorzystanie pozostałości starszych budowli w istniejącym obiekcie. Zwrócono również uwagę na losy wybranych dzieł sztuki wchodzących w skład pierwotnego wyposażenia, a także wtórnie przechowywanych na terenie świątyni rzeźb dłuta Adolfo Wildta. Przeanalizowano także hipotezę zakładającą, że w architekturze, wystroju, wykończeniu bądź wyposażeniu kościoła mogły zostać zawarte motywy o charakterze symbolicznym, stanowiące część programu ideowego towarzyszącego kompozycji całego zespołu dworsko-parkowego.

Wykonane pomiary i badania potwierdziły historię kościoła odtworzoną na podstawie źródeł, a zachowany fragment średniowiecznych murów dowiódł wielowiekowej ciągłości istnienia obiektu sakralnego w tej lokalizacji. Świątynia okazała się istotnym elementem założenia dworsko-parkowego utrzymanego w stylu symbolicznym. Z racji zaangażowania szeregu czołowych ówczesnych twórców, w tym m.in. projektanta ogrodów Johanna Larassa, malarza Josefa Huber-Feldkircha i rzeźbiarza Adolfo Wildta, prowadzone badania zdają się zdecydowanie wykraczać poza lokalny kontekst, stanowiąc oryginalny wkład w zrozumienie kultury i sztuki europejskiej tego okresu.

Słowa kluczowe: Dylewo, Döhlau, Josef Huber-Feldkirch, Franz Rose, Adolfo Wildt

⁸⁵ Wyjątkowość dawnego założenia kontrastuje z obecnym stanem posiadłości. Kościół pilnie wymaga remontu prowadzonego pod nadzorem WUOZ. Spękania ścian winny zostać zabezpieczone, a przeciekający dach uszczelniony. Rekomendowane jest sprawdzenie stanu zachowania konstrukcji w podziemnej części mauzoleum. Czasowy dostęp do niedostępnych obecnie pomieszczeń umożliwiłby również weryfikację przekazów dotyczących układu piwnic i uzupełnienie brakujących pomiarów.

BIBLIOGRAFIA

MATERIAŁY PUBLIKOWANE

- Bańkowski Rafał, *Niezapomniany park w Dylewie*, „Biuletyn Oddziału Warmińsko-Mazurskiego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków”, 2009–2010, z. 7–8, s. 123–126.
- Baszyński Czesław, *Osadnictwo komturstwa ostródzkiego do połowy XV wieku*, „Zapiski historyczne”, 1960, t. 25, s. 103–118.
- Białyński Grzegorz, *Opozycja rycerstwa pruskiego na początku XV wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2010, nr 3, s. 206–250.
- Bielawny Krzysztof, *Przejmowanie Kościołów ewangelickich przez ludność katolicką na terenie diecezji warmińskiej w latach 1945–1946*, „Forum Teologiczne”, 2007, nr 8, s. 111–120.
- Boetticher Adolf, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen, Tom III Das Oberland*, Königsberg 1898.
- Conrad Georg, *Zur Geschichte des Oberlandes*, Heft 4, Osterode 1920.
- „Das Ostpreussenblatt”, Hamburg, 30.01.1954, s. 12.
- Dłuska Angelika, *Fritz Pauli in Döhlau*, [w:] *Et in Arcadia ego. Studia memoriae professoris Thomae Mikocki dicata*, red. W. Dobrowolski, Warszawa 2013, s. 273–284.
- Dłuska Angelika, *Monety zastępcze i żetony wschodniopruskiego majątku von Rose w Döhlau*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 2008, nr 1(349), s. 51–62.
- Dłuska Angelika, *Polscy Rose: nieznany epizod z dziejów rodziny niemieckich kolekcjonerów*, „Ad Rem: Kwartalnik Akademicki”, 2008, nr 1, s. 10–12.
- Dłuska Angelika, *W poszukiwaniu parkowych rzeźb z Dylewa*, „Ad Rem: Kwartalnik Akademicki”, 2008, nr 2–3, s. 16–18.
- Friedberg Sibylle, Krull Ebba, *Zeus in Döhlau*, [w:] *Et in Arcadia ego. Studia memoriae professoris Thomae Mikocki dicata*, red. W. Dobrowolski, Warszawa 2013, s. 325–327.
- Fürst Max, *Die gesellschaftliche und soziale Stellung der Künstler in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, „Die Christliche Kunst”, 1904–1905, 1. Jg, s. 60–69.
- Gałązka Dariusz, Skrobot Wiesław, Szarzyńska Alicja, *Wzgórza Dylewskie: geologia, krajobraz, antropologia przestrzeni*, Olsztyn 2015.
- Genz Peter, *Bauen über die Region hinaus. Architekten aus der Baugewerkschule Eckernförde. 1868–1968*, Neumünster 2006.
- Grzybowski Andrzej, *Kościół Ewangelicki w Baniach Mazurskich i Gołdapi*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1970, nr 2, s. 193–213.
- Hofstätter Hans H., *Symbolizm*, Warszawa 1987.
- Jaworski Piotr, Muszyńska Monika, Paczyńska Karolina, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2002 w Dylewie, gmina Grunwald, województwo warmińsko-mazurskie*, „Światowit”, 2003, 5 (46)/Fasc.B, s. 255–260.
- Kościół filialny w Dylewie. Karta ewidencyjna architektury i budownictwa (biała)*, oprac. K. Soczewica, 20.10.1996.
- Knercer Witold, *Park w Dylewie — odchodzące piękno*, „Biuletyn Oddziału Warmińsko-Mazurskiego Stowarzyszenia Ochrony Zabytków”, 2006, z. 4, s. 7–12.
- Mikocki Tomasz, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, I: pierwsza wizyta w Dylewie*, „Światowit”, 2001, 3 (44)/Fasc.B, s. 167–180.

- Mikocki Tomasz, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, II: druga wizyta w Dylewie*, „Światowit”, 2003, 5 (46)/Fasc.B, s. 201–206.
- Mikocki Tomasz, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, III: trzecia wizyta w Dylewie. Wykopaliska*, „Światowit”, 2006–2008, 7 (48)/Fasc.B, s. 197–223.
- Moritz Otto von Lasser, *Joseph Huber-Feldkirch*, „Kunst und Handwerk. Zeitschrift des Bayerischen Kunstgewerbevereins zu München”, 1904–1905, 55. Jg, s. 1–13.
- Möllenberg Walter, *Das Majorat Döhlau. Geschichte der Begüterung*, Königsberg 1912.
- Ostini Fritz von, *Joseph Huber-Feldkirch*, „Die Kunst für alle”, 1906–1907, s. 261–267.
- Słownik geograficzny Państwa Polskiego i ziem historycznie z Polską związanych, Pomorze Polskie. Pomorze Zachodnie. Prusy Wschodnie*, t. 1, z. 11, red. S. Arnold, Warszawa 1936, s. 1260.
- Zwierowicz Marzena, *Dylewo. Podzwonne dla parku..., dla majątku..., dla Dylewa.*, „Borussia”, 2004, R. 14, nr 33–34, s. 103–111.

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

- Akincza Marta, *Rola świadomie kształtowanej zieleni wielkiej własności ziemskiej na przykładzie wybranych obiektów z obszaru Warmii, Mazur i Powiśla*, Olsztyn 2015, s. 140–170.
- Archiwum Państwowe w Olsztynie
Zespół: Urząd Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich
- Projekt rozbudowy kościoła w Döhlau o zakrystię i kotłownię, sygn. 42/367/0/-/118, 42/367/0/-/3439.
- Zbiory Zakładu Architektury Polskiej Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, Zbiór Pomiarów:
- Inwentaryzacja kościoła filialnego pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, 2023, sygn. 4448–4466
- Mola Paola, *List do do biskupa diecezjalnego diecezji warmińskiej*, Mediolan 7.07.1988 r., mps w archiwum Wydziału Sztuki Kościelnej Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, teczka Dylewo.
- Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie Delegatura w Elblągu:
- Projekt budowlany remontu kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Dylewie, czerwiec 2015 r., sygn. E/10139.

THE DYLEWO ESTATE — A PRELUDE TO RESEARCH: THE HISTORY OF THE EXALTATION OF THE HOLY CROSS FILIAL CHURCH IN LIGHT OF SOURCES AND SURVEYED MEASUREMENTS

INTRODUCTION

Dylewo, known as Döhlau until 1945, is a village located approximately 20 km south of Ostróda. At the turn of the 19th and 20th centuries, thanks to the rather eccentric owner, patron, and collector, the estate took on the form of a peculiar enclave where graphic arts, paintings, sculptures, architecture, the park's composition, and even the surrounding landscape were combined—utilizing the most up-to-date technological solutions and the vibrant local economy—into a whole saturated in symbolism, becoming an example of a model *Gesamtkunstwerk*. The unconventional intuition of the connoisseur and the subsequent selection of exceptional artists meant that over a relatively short period of time a work without precedent was created in terms of the then province of East Prussia and quite possible that part of the continent, comparable with the most outstanding implementations of European landscape art of that era.¹

Two world wars, especially the passing of the front in the winter of 1945, in addition to the burning of the central part of the manor house² and the pilfering of possessions, did not cause significant destruction. Following the postwar change in borders it was transformed into a PGR State Agricultural Holding. However, its fortunes did not mean it was provided with conscientious caretakers. Neglected, in part due to a lack of resources and in part for ideological reasons (mainly nationalitarian), it was considered a relic of capitalist decadence for a long time and gradually degenerated. Paradoxically, this process accelerated after the year 1989. A decade later there were sensational discoveries made on the grounds of the property, but also events responsible for severe losses in terms of Polish culture.³

¹ The exceptional design (especially the park) is stressed by researchers into the history of Dylewo, including T. Mikocki, M. Akincza, M. Zwierowicz, and W. Knercera.

² German sources describe the Dylewo residence using terms such as *Gutshaus* [manor house], or less frequently *Landschloss*, *Schloss*, or *Herrenhaus*. In Polish publications the terms *dwór* [manor house] and *pałac* [palace] were used interchangeably. The first variant has been chosen in this paper.

³ This research as well as discoveries and events that followed have been described in T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, I: pierwsza wizyta w Dylewie* [Sculptures from the Von Rose collection in Döhlau I: First visit to Dylewo], *Światowit*, 2001, 3 (44)/Fasc. B, pp. 167–180; T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, II: druga wizyta w Dylewie* [Sculptures from the Von Rose collection in Döhlau II: Second visit to Dylewo], *Światowit*, 2003, 5 (46)/Fasc. B, pp. 201–206; T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, III: trzecia wizyta w Dylewie: wykopaliska* [Sculptures from the Von Rose collection in Döhlau III: Third visit to Dylewo: Excavations], *Światowit*, 2006/2008, 7 (48)/B, pp. 197–223

SUBJECT, METHODOLOGY, AND SCOPE OF RESEARCH

In spite of the existence of several articles singing the praise of the passing beauty of the former complex, apart from heritage record cards, no study has been developed documenting the spatial layout of the manor–park complex of Dylewo.⁴ The authors of this paper have set themselves this task. The need for the urgent development of a detailed study of the entire complex stems from, among other reasons, the worsening state and accelerating rate of degradation of the preserved structure.

As the first, the Exaltation of the Holy Cross filial church has been encompassed by analysis. This church has been coupled with the many centuries of the locality's development. This article serves to present the prepared survey documentation as well as results of research into the transformations of the church.⁵ This work recreates successive phases of the building of the church, with special attention to the remnants of the older structures in the existing building. The fortunes of selected artworks making up its furnishing were followed. Also analyzed were hypotheses that assume that the architecture, décor, finish, and furnishings of the church may embody motifs of a symbolic character, forming a part of the ideological program of the accompanying composition of the entire manor–park complex. In light of the ongoing destruction of the park and its adjacent buildings, the deciphering of these traces—even if at times more of evidence that is circumstantial rather than proof—may provide a key for future researchers allowing them to delve into the intentions of the makers of the original layout.

This analysis was conducted on the basis of accumulated source materials, *in situ* research, and measured survey documentation developed during trips organized by the Studio for Design and Research of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology in collaboration with the Scientific Circle for Vernacular Architecture of the Faculty in August of 2023.⁶ The measured survey was performed using a Flexijet Laser Tachymeter, photogrammetry, a Parrot ANAFI drone, and traditional measuring tools.⁷ Wide-ranging photographic documentation was also made during the stay.⁸

⁴ The phrase *Dylewo manor–park complex* is used in this article to describe the whole of the complex consisting of the manor house, park and manor church, the farmstead, and farmstead village, inclusive of its school, store, and tavern.

⁵ This article is the first part of the scientific–research project entitled, “Symbioza architektury, techniki i sztuki w majątkach dawnych Prus Wschodnich na przykładzie założenia dworskiego w miejscowości Dylewo (niem. Döhlau), powiat ostródzki” [The symbiosis of architecture, technology, and the arts in the estates of former East Prussia on the basis of the manor complex in Dylewo (German: Döhlau), Ostróda Powiat]

⁶ The measured survey was performed by Jan Lorenc, Alina Nowakowska, Marek Patrzalek, Stanisław Podsiadło, and Joanna Polejowska under the direction of the authors of this article.

⁷ The measurements did not encompass rooms that were inaccessible: the former boiler room and underground mausoleum chambers.

⁸ The documentation is stored in the archive collections of the Chair of Polish Architecture of the Faculty of Architecture of the Warsaw University of Technology (ZAP WAPW).

DYLEWO

Far from busy traffic routes, the locality that is the site of the church is situated in the Warmian–Masurian Voivodeship, Ostróda *Powiat*, Grunwald Borough. With the exception of the few clusters of trees hiding the remnants of a protestant cemetery and an inactive water reservoir, village buildings are located on the west side of the Tułodziad–Ostróda route.

The beginnings of Dylewo date back to the 1st half of the 14th century and are coupled with the expansion of the settlement network of the Teutonic Order's state. The lands occupied earlier by Prussian tribes, bearing the Old Prussian name of Sickeryn (Sickerin),⁹ following conquest by the Teutonic knights found themselves within the limits of the newly formed commandry. It was then that the Commander of Dzierzgoń, Günter von Schwarzburg, bestowed an area of forty–four lans to Stefan Cletzin of Kleczewo. The first act of incorporation for the village was issued in 1334.¹⁰ A successive mention of the locality is from 1341 when it was subject to the Ostróda Commandry.¹¹ The name of the village was also specified in 1349 in an incorporation document for the village of Pląchawa, whose owners, as was the case for Dylewo, were the brothers Eberhard and Nickel of Diehl. It is most probable that their surname was assumed for the name of the locality and over the centuries underwent subsequent transformations—Diehl, Döll, Delow, and Döhlau. Over successive centuries the village, together with the developing estate, changed owners multiple times.

THE MANOR–PARK DESIGN

During the estate's period of splendor at the close of the first decade of the 20th century, the spatial composition of the Dylewo complex could serve as an example of a model layout for an East Prussian ancestral seat. The complex encompassed the residence of the owner with its adjacent park, manor church and small school, imposing farmstead structures, the farmstead village with what is known as the “village house” with a tavern and store as well as modern technical structure. Tracks leading to minor settlements making up the estate were marked by planted lanes, where focused development harmoniously linked together the surrounding landscape [fig. 2]. Not much has survived of this former splendor.

From the mid 19th century, a central spot in the settlement was occupied by the Late–Classicist manor house, built around 1850 and enlarged over the years 1908–1911 to include side wings [fig. 3]. The central part of the building was destroyed by fire in 1945.

⁹ *Słownik geograficzny Państwa Polskiego i ziem historycznie z Polską związanych. Pomorze Polskie. Pomorze Zachodnie. Prusy Wschodnie* [Dictionary of the geography of the Polish State and the historical lands of Poland linked with Polish Pomerania, Western Pomerania, and East Prussia], vol. 1, l. 11, p. 1260.

¹⁰ *Ibid.*, p. 1261.

¹¹ C. Baszyński, *Osadnictwo komturstwa ostródzkiego do poł. XV w.* [Settlement by the Ostróda Commandry up to the mid 15th century], *Zapiski historyczne* [Historical Notes], 1960, vol. 25, pp. 103–118.

Only the wings have survived to this day. However, they are significantly disfigured by multiple remodeling. The eastern one is presently a non-public primary school. The west wing has been adapted for dwelling units. A double gate decorated with the initials of one of the owners has survived at the entry onto the property.

South of the manor house structures is an adjacent park from the turn of the 19th and 20th centuries, universally acclaimed as being the *opus magnum* of designer Johann Larass (1820–1893), the creator of numerous East Prussian garden compositions. Decades of neglect mean that to an ever-increasing degree it currently no longer brings to mind the thought-out Neoromantic composition, but merely dark, wild-growing vegetation. Only the tranquil pond, varied landforms, the few exotic trees, and crumbling structures continue to portray the thoughts of the former builders.

To the west of the manor house stand abandoned farm buildings of the former farmstead. After 1989 their significant part, including the cowshed, mechanical shop, and smithy were dismantled. Others, the carpentry shop and garage, deprived of their roofs, and the crooked smokestack of the distillery, are edging toward ruin. However, the remaining buildings, including the granary and foal house, continue to bear witness to the one time wealth of this estate.

The post-farmstead lands are found northeast of the village buildings. The “village house” [fig. 3], much transformed, in addition to the only store in Dylewo presently houses a center for senior citizens. The steward’s house and the office of the estate accountant, nearest the manor house, have survived. The residential houses on Kamienna Street were erected in the first decade of the 20th century for farmstead workers and their families. Initially repeatable houses, as a result of successive remodeling, renovation, and repairs they have lost their original stylistic uniformity. Around 1976, a complex of low apartment houses with garages was built behind the tavern.

Between the eastern wing of the manor house and the road to Ostróda, on one of the main compositional axes of the original spatial layout, is the former protestant church, currently the Exaltation of the Holy Cross Catholic Church.¹² It is now a filial church of the parish in Szczepankowo. Although the church served manor-related functions up to the end of World War II, its history dates back to much earlier times, significantly earlier than the history of the residence.

DESCRIPTION OF THE CHURCH

The church in Dylewo is a small oriented building laid out on a drawn-out rectangular plan with a hall, single-nave structure with no chancel. A tower, square in plan, is adjacent to the body of the church from the west. There is a rectangular sacristy with a basement on the east side [fig. 4]. Northeast of the main volume is a small, rectangular

¹² Vocation of the church as per: Yearbook of the Archdiocese of Warmia 2019, confirmed by Dylewo residents. The invocation of the Blessed Virgin Mary is erroneously given in some sources.

mausoleum connected with the nave by a corridor running along the eastern side of the building [fig. 5A and 5B]. Adjacent to the southern wall of the church is an intimate green space, a remnant of the manor cemetery.¹³ This section of the church grounds is separated from the rest of the estate by a low, decorative fence [fig. 6]. The main entrance into the church is from the west in the base of the squat tower.

The church walls and tower are raised of stone and brick while the later mausoleum is of machine brick. The tower and church volume façades were rendered in plaster. The plasterwork of the mausoleum has been partially preserved, with the exception of the degraded eastern and northern façades. The sacristy façade is of cross bond facing brick without plasterwork.

The side walls of the nave have three tall embrasured windows, each with a pointed arch [fig. 7 and 8]. The gable façades consist of steps with an overhang. They are decorated with narrow blinds, also with pointed arches. The eastern façade has two symmetrically placed small windows on the level of the roof structure [fig. 1]. The tower façade is subdivided into three sections with small windows and decorations in the form of shallow, slender, whitewashed blinds with pointed arches. The western side in its basement level has an axially placed nested entry portal [fig. 9]. The nave volume is enclosed by a gable roof using S-shaped tiles for the roofing. The tower is roofed over by a tile-covered hip roof topped by a tin-covered steeple. The sacristy has a tile-covered gable roof, while the mausoleum has a shed roof sloping to the east [fig. 10].

The vestibule in the tower has a cross vault. The main nave has a timber coffer ceiling with polychrome work. The western part of the nave has a choir supported on pillars with an entrance leading to the upper levels of the tower. Preserved in the church interior are a Late-Renaissance pulpit, the main altar dating from the 18th century [fig. 11], a baptismal font from the beginnings of the 18th century, and an inoperable organ from the first half of the 20th century.

SOURCES AND STATE OF RESEARCH

The earliest information regarding the church is limited to terse mentions and inventory lists. More expansive descriptions of the efforts of the then owner of the estate to receive a commemorative letter celebrating the renewal of the church found their way into an 1842 issue of *Das Dampfboot*,¹⁴ a satirical gazette. The anecdote was successively picked up by publications from England, the Grand Duchy of Luxembourg, Warsaw,

¹³ Among those buried in this cemetery are Johann Heinrich Kern, Ludwig and Dorothea (Doris) Rose, while the mausoleum is the resting place of the brothers Ernst and Franz Rose, among others, compare with M. Zwierowicz, Dylewo. Podzwonne dla parku..., dla majątku..., dla Dylewa [Dylewo, death knell for the park..., for the estate..., for Dylewo], *Borussia*, 2004, nr 33-34, s. 110.

¹⁴ *Das Dampfboot: allgemeines humoristisches Unterhaltungs – und Volksblatt für die Provinz Preussen und die angrenzenden Orte*. Jg.12, no. 123, October 15, 1842, including an insert, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/440337/edition/415480/content>, p. 1001 [accessed on December 10, 2023].

and others. It also found its way into the monumental monograph by G. Conrad.¹⁵ A mention of the filial church in Döhlau is found in the catalogue of historical monuments of East Prussia from 1898 by A. Boetticher.¹⁶ The most complete source on the history of the church up to 1912 is the monograph by W. Möllenberg, developed as inspired and published at the expense of the then owner of the Dylewo properties.¹⁷ Design documentation of the church's 1913 expansion has survived.¹⁸ With respect to iconographic materials, there are several photographs of the church from before 1945.

The history of the building in the initial postwar years remains difficult to recreate due to the small quantity of archival documentation during this stormy period. It was not until 1964 that a "green card" was drawn up as a record of the church. The much more detailed "white card" was produced in 1996.¹⁹

In September of 1999, in a search for the remnants of an unidentified collection of antique sculptures, Dylewo became the destination of a team of Warsaw archeologists headed by Prof. Tomasz Mikocki. The result of this and following visits was a series of articles that described successive research and the discoveries made during excavations²⁰ as well as various aspects of the functioning of the former estate²¹ in detail. The death of the Professor in 2007 meant a stop to further work and a portion of the announced publications remain in the form of manuscripts. In parallel, other articles

¹⁵ G. Conrad, *Zur Geschichte des Oberlandes*, Heft 4, Osterode, 1920, p. 38.

¹⁶ A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, Tom III, *Das Oberland*, Königsberg, 1898, p. 78.

¹⁷ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau. Geschichte der Begüterung*, Königsberg, 1912.

¹⁸ The design for the expansion of the church in Döhlau to include a sacristy and boiler room, State Archives in Olsztyn, the Heritage Protection Office for Historical Art and the History of the Province of East Prussia team, ref. nos. 42/367/0/-/118 and 42/367/0/-/3439.

¹⁹ The Filial Church in Dylewo: Architecture and Building Record Card (White), developed by K. Socewica, October 20, 1996.

²⁰ T. Mikocki, Rzeźby z kolekcji von Rose [Sculptures from the Von Rose collection], op. cit.; P. Jaworski, M. Muszyńska, and K. Paczyńska, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2002 w Dylewie, gmina Grunwald, województwo warmińsko-mazurskie [Report from the excavation research as conducted in 2002 in Dylewo, Grunwald Borough, Warmian–Masurian Voivodeship], *Światowid*, 2003, 5 (46)/Fasc. B, pp. 255–260.

²¹ A. Dłuska, Monety zastępcze i żetony wschodniopruskiego majątku von Rose w Döhlau [Replacement coins and tokens from the East Prussian estate of Von Rose in Döhlau], *Biuletyn Numizmatyczny* [Numismatic Bulletin], 2008, no. 1(349), pp. 51–62; A. Dłuska, Polscy Rose: nieznany epizod z dziejów rodziny niemieckich kolekcjonerów [The Polish Roses: An unknown episode from the history of the German family of collectors], *Ad Rem: Kwartalnik Akademicki* [Ad Rem: Academic Quarterly], 2008, no. 1, pp. 10–12; A. Dłuska, W poszukiwaniu parkowych rzeźb z Dylewa [In search of the park sculptures from Dylewo], *Ad Rem: Kwartalnik Akademicki* [Ad Rem: Academic Quarterly], 2008, no. 2–3, pp. 16–18; A. Dłuska, Fritz Pauli in Döhlau, in *Et in Arcadia ego. Studia memoriae professoris Thomae Mikocki dicata*, edited by W. Dobrowolski, Warsaw, 2013, pp. 173–281; S. Friedberg, E. Krull, Zeus in Döhlau, in *Et in Arcadia ego. Studia memoriae professoris Thomae Mikocki dicata*, edited by W. Dobrowolski, Warsaw, 2013, pp. 325–327.

describing the history of the Dylewo Manor appeared in regional periodicals.²² The “Wzgórza Dylewskie: geologia, krajobraz, antropologia przestrzeni” [The Dylewo hills: Geology, landscape, and the anthropology of space] report published in 2015 includes an in-depth summary of knowledge regarding the geography and geology of the region.²³ In an issue of the *Osteroder Zeitung* from May of 2017, the former estate was portrayed by Sibylle Friedberg of the Krull–von Roses, granddaughter of the last prewar owner.²⁴ In that same year, an analysis of the composition of the complex taking into account purposeful changes to the surrounding landscape was conducted by Marta Akincza in her doctoral dissertation.²⁵ A quality linking these publications was the subsidiary treatment of the church as an element of the spatial layout of the former estate without any detailed studies of the structure itself.

In the face of the deficit of written records, including any encompassing the relatively recent postwar period, oral tradition handed down from generation to generation in the form of tales and anecdotes, starting with residents who still remember the last German owners of the estate, is actually a significant historical source of cognitive character. It must be borne in mind that in successive reiterations these stories gradually evolved into legends becoming exceptionally pictorial and at the same time a little less real, like the running modification of remnants of peculiar local folklore.²⁶

THE HISTORY OF THE CHURCH AGAINST A BACKDROP OF THE HISTORY OF THE ESTATE

History up to 1860

Not much is known regarding the first church in Dylewo. Its emergence is dated at the time of the Teutonic Order. Most probably it was around that time that it served as a parish church.²⁷ During work conducted in 1908, when the mausoleum was being

²² M. Zwierowicz, Dylewo. Podzwonne... [Dylewo, death knell...], op. cit. pp. 103–111; W. Knercer, Park w Dylewie – odchodzące piękno [The park in Dylewo: Departing beauty], *Biuletyn Oddziału Warmińsko-Mazurskiego Stowarzyszenia Ochrony Zabytków* [Bulletin of the Warmian-Masurian Chapter of the Association for the Protection of Heritage], 2006, tome 4, pp. 7–12; R. Bańkowski, Niezapomniany park w Dylewie [The unforgettable park in Dylewo], *Biuletyn Oddziału Warmińsko-Mazurskiego Stowarzyszenia Ochrony Zabytków* [Bulletin of the Warmian-Masurian Chapter of the Association for the Protection of Heritage], 2009–2010, tome 7–8, pp. 123–126.

²³ D. Gałązka, W. Skrobot, and A. Szarzyńska, *Wzgórza Dylewskie: geologia, krajobraz, antropologia przestrzeni* [The hills of Dylewo: Geology, landscape, spatial anthropology], Olsztyn, 2015.

²⁴ S. Friedberg, Zur Geschichte des Döhlauer Parks, *Osteroder Zeitung*, May, 2017, no. 127, pp. 45–51.

²⁵ M. Akincza, Rola świadomie kształtowanej zieleni wielkiej własności ziemskiej na przykładzie wybranych obiektów z obszaru Warmii, Mazur i Powiśla, (Doctoral Dissertation) [The role of consciously shaped vegetation in the grand estates: Warmia, Masuria, and Powiśle area as examples], Olsztyn, 2015, pp. 140–170.

²⁶ Crowned by a precursor study by M. Toeppen, the 19th century German historian, *Wierzenia mazurskie z dodatkiem, zawierającym klechdy i baśnie Mazurów* [Masurian beliefs with an appendix on the legends and tales of the Masurians], Warsaw, 1894.

²⁷ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., p. 76.

built, foundations of a former building located there up to the mid-17th century were unearthed on the northern side of the church. These foundations were built of large fieldstones with brick rubble bonded using lime mortar, extending about four meters beyond the face of the present nave wall. In the opinion of the author of *Das Majorat Döhlau...* these are the foundations of the original church that stood perpendicularly to the present one—in a north-south orientation.²⁸

The first written mention of the church in Dylewo is from the year 1541 when Hans Birckhan and Niklas von Kikoll made a call for donations for the considerably indebted church, designating four voloks of land for this purpose.²⁹ A visitation of the parish network of the Dąbrówno District conducted in the wake of the introduction of the Reformation of Ducal Prussia confirmed several irregularities in management. The Dylewo church was a branch of the parish in Marwałd at that time. Over successive decades the church and its village passed from hand to hand becoming the property or tenancy of known Prussian families: Kalckstein, Mannteuffel, and Hoverbeck. In 1645 a part of the Dylewo property came under the control of Finck von Finckenstein.³⁰ In 1657 Marwałd and Dylewo were devastated during the 2nd Northern War by the Tartar army, allied with the Polish-Lithuanian Commonwealth.³¹ It was most probably as a result of military operations that the church in Dylewo was destroyed or fell into ruin.³²

In its present form, utilizing the remnants of the former structure as a guide, the earliest that the church could have been rebuilt was the end of the 17th century. The initiator of this reconstruction may have been Maria von Schertwitz, also named as the founder of the churches in Gierzwałd (German: Geierswalde), Pacóltów (German: Groß Pötzdorf, no longer in existence) and Glaznot (German: Marienfelde).³³ It is also from this period that the oldest furnishings are derived. The central part of the Baroque altar is occupied by a painting of Christ Crucified from 1693. Somewhat later are the baptismal font from 1700 and the pulpit, a remnant of the pulpit made by Joachim Kapitzki from 1739 for the church in Dąbrówno.³⁴ Also preserved is the moneybox made of a hollowed tree trunk with forged hoops with the name of the founder and date engraved—"GEORGIUS LIPOWSKI Ad 1699" [fig. 12].

In the 1st half of the 18th century, the church once again started to decline. Around 1725 the parish priest from Marwałd, who celebrated the services in Dylewo, left the filial church due to failure to be paid.³⁵ In 1784, total jurisdiction over the Dylewo

²⁸ Ibid.

²⁹ The Filial Church in Dylewo: Architecture and Building Record Card (White)..., op. cit., p. 2.

³⁰ D. Gałązka, W. Skrobot, and A. Szarzyńska, *Wzgórza Dylewskie...*, [The hills of Dylewo...], op. cit., p. 143.

³¹ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., p. 77.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ The Filial Church in Dylewo: Architecture and Building Record Card (White)..., op. cit. p. 2.

³⁵ Ibid.

estate was taken over by the representatives of the Finck von Finckenstein family. However, already in 1813, indebted due to contributions tied to the Napoleonic wars, the estate was auctioned off.³⁶ In 1830 the owner of the Dylewo estate as well as the nearby Płachawy and Dreissighufen (from 1834 Kernsdorf, presently Wysoka Wieś) was Johann Heinrich Kern, municipal and land judge from Lubawa.³⁷ In 1842 he commenced major renovation work on the church.³⁸ On July 23, 1843, returning from St. Petersburg, Friedrich Wilhelm IV, King of Prussia, made a stop in the nearby Olsztynek. Taking advantage of this opportunity, Kern approached the King requesting the drafting of a commemorative letter for the purpose of inclusion in something of a “time capsule” for the summit of the tower of the renovated church. After resubmitting the request, on the very next day, the King forwarded a handwritten letter. Ultimately, the document found a place in the interior of the sphere at the base of the cross.³⁹ Prior to World War I the original letter was kept in the residence in Döhlau.⁴⁰ The inventory of the church furnishings conducted in 1858 included a bell signed “Franziska December 12 1854,” cast by the royal bell founder, I. Groß, as well as organs installed in 1850 by organ builder Bohn of Orneta.⁴¹

The Years 1860–1945

Pursuant to the purchase agreement dated April 16, 1860, the Dylewo estate, encompassing the entire Dylewo manor–farmstead estate inclusive of all buildings and livestock as well as the properties of Dylewko (German: Elisenhof), Płachawy (German: Plonchau), Giętłewo (German: Güntlau), and Dreissighufen, of a total area of 8,107 morgen, became the property of Dorothei (Doris) Rose née Heckmann (1827–1901) for a total of 175,000 thalers.⁴² The new owner, daughter of a wealthy Berlin industrialist, together with her husband Ludwig Rose (1819–1886), an architect and builder by education, had prodigious aspirations regarding the purchased property and were determined to implement their plans.⁴³

In 1885 Ludwig Rose undertook the renovation of the church in connection with the planned wedding of their daughter.⁴⁴ At that time, the roof was replaced, new windows

³⁶ D. Gałązka, W. Skrobot, and A. Szarzyńska, *Wzgórza Dylewskie...*, [The hills of Dylewo...], op. cit., p. 143.

³⁷ Ibid.

³⁸ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., p. 77.

³⁹ *Das Dampfboot...*, op. cit., p. 1001 [accessed on December 10, 2023].

⁴⁰ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., p. 78.

⁴¹ Ibid.

⁴² D. Gałązka, W. Skrobot, and A. Szarzyńska, *Wzgórza Dylewskie...*, [The hills of Dylewo...], op. cit., p. 144.

⁴³ First and foremost they took care to replant the neighboring forests, which were significantly depleted during the Napoleonic wars. They also took care to recreate the manor park commissioning Johann Larass with the design.

⁴⁴ The wedding of Friederike (Frieda) Rose (1862–1948) to Reinhold Unterberger (1853–1920), the physician from Königsberg, took place on April 14, 1887 (A. Dłuska, Fritz Pauli in Döhlau..., op. cit., p. 280).

were installed, the interior was painted, and the coffer ceiling with its lively colors was installed.⁴⁵ It is also possible that the polychrome works on the nave walls and the splayed windows are also from that period.

Franz Rose (1854–1912), with the consent of the family, took over management of the estate following the death of his father in 1886. He turned out to be an unexpected landlord. Already in 1891 he took care to transform the property into an entailed estate in order to prevent any future subdivision. A brickworks was established in Dylewo around 1889. Somewhat later, a large barn, granary, and modern cowshed for 200 cows were added. In 1895, through his initiative, the Dresden company of Merkel installed a hydraulic ram⁴⁶ outside the locality. It pumped spring water into the tanks hidden within a hill piled up on the border of the park.⁴⁷ In 1898 he purchased a successive neighboring farmstead—Miejska Wola (German: Steinfliess A).

Questions of management were barely a fragment of the broad interests of Franz Rose. He also let himself be known as an enthusiast of regional history and botany. He was a traveller, connoisseur, and patron of the arts. During his numerous foreign travels it was his custom to enter into collaboration with promising artists encompassing these select creators by his patronage, guarantying them stable income in exchange for conveying their works to the Dylewo collection.⁴⁸

The intent to gradually transform the Dylewo estate into a “total work of art” could not occur without the church. In 1902, following the death of Dorothea Rose, her sister Maria Elisabeth Wentzel–Heckmann (1833–1914) founded a figure of Christ cast in bronze by the Berlin artist Fritz Schaper (1841–1919), a smaller copy of the statue made by him for the monumental Kaiser Wilhelm–Gedächtniskirche in Berlin.⁴⁹ A year later, the brothers Ernst (1853–1944) and Franz Rose commissioned Josef Huber–Feldkirch (1858–1932), an Austrian painter working in Germany, with the designs for two stained glass windows for the Dylewo church [fig. 13A and 13B]. The stained glass windows displayed by the author in 1904 in Regensburg were subsequently widely reproduced.⁵⁰

⁴⁵ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., p. 79.

⁴⁶ D. Gałązka, W. Skrobot, and A. Szarzyńska, *Wzgórza Dylewskie...* [The hills of Dylewo...], op. cit., 145.

⁴⁷ The ram operated without any supply of electricity. It was located outside the village due to its loud, monotonous knock. After the war, local inhabitant called it “wydra” (the “otter”)—a phonetic distortion of the German name *widder*. In 1976 the ram was replaced with an electric pump because the pressure produced by the ram proved insufficient to pump water to dwellings on the highest stories of the newly built buildings.

⁴⁸ Authors of the procured works included Adolfo Wildt (1868–1931), Albert Welti (1862–1912), Jakob Meier (1859–1932), Ernst Kreidolf (1863–1956), Wilhelm Balmer (1865–1922), and Fritz Pauli (1891–1968).

⁴⁹ The founded figure has been lost. However, the marble foundation plaque kept in the tower for years was recently again embedded in the nave wall to the right of the altar.

⁵⁰ Including as an illustration to the following articles: M. Fürst, *Die gesellschaftliche und soziale Stellung der Künstler in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, *Die Christliche Kunst*, 1904–1905, p. 64; M. O. von Lasser and Joseph Huber–Feldkirch, *Kunst und Handwerk: Zeitschrift des Bayerischen Kunstgewerbevereins zu München*, 1904–1905, Jahrg. 55, p. 6; F. von Ostini and Joseph Huber–Feldkirch, *Die Kunst für alle*, 1906–1907, pp. 264 and 266.

In 1907, through the initiative of Franz Rose, the old organ in the Dylewo church was replaced by a new one built by the B. Göbel Company of Königsberg.⁵¹

Over the years 1908–1910, a mausoleum was erected on the northern side of the church as the final resting place for the Von Rose family [fig. 14A, 14B, and 14C]. According to W. Möllenberg, the inspiration for this building was found in Italy by the collector, while the plans were drafted by Josef Huber–Feldkirch.⁵² The above–grade section consisted of two bays. The western one consisted of three arcaded niches opening onto to the small courtyard, while the eastern one had a small staircase and vestibule leading to the church.⁵³ A cast bronze funerary plaque [fig. 15] was located in the middle of the lawn on the axis of the central arcade. It was placed on a profiled granite plinth.⁵⁴ The plaque was engraved with the head of a deer with impressive antlers, outwardly a reference to the Von der Diehl coat–of–arms, the first owners of the property in the Middle Ages. The ornamental inscription is a quotation from the Bible (Hebrews 13:14):

Denn wir haben hier keine bleibende Stadt, sondern die zukünftige suchen wir.

[For here have we no continuing city, but we seek one to come.]

The death of Franz Rose in September of 1912 put an end to any ambitious plans to expand the estate. Two years later the old sacristy attached to the eastern gable of the nave was replaced by a new one built in line with the design of a construction advisor, Engelbrecht, of Bydgoszcz. However, this work was most probably a completion of earlier intentions. The design for the sacristy with a boiler room in the basement has survived together with comments by the Provincial Heritage Official in Königsberg [fig. 16]. In accordance with the succinct designer’s description, the asymmetrical brick masonry form found in the gable of the annex was most probably making reference to the idealized original look of the church from the times of the Teutonic state rather than an imitation of the existing church. Implementations of the sacristy concluded major construction work on the grounds of the estate.⁵⁵

In the last days of August of 1914 the world war foretold for years by the more prophetic artists and writers turned out to be unexpectedly ferocious and direct. During the nearby battle of Tannenberg, the Dylewo manor house served as headquarters for the

⁵¹ W. Möllenberg, *Das Majorat Döhlau...*, op. cit., p. 80.

⁵² Ibid.

⁵³ According to reports by the inhabitants, the underground section was connected by tunnel with the manor house cellars. The entrance to it from the present school was sealed off after World War II.

⁵⁴ The edge of the plaque bears the seal of the foundry: “Guss v.A. Brandstetter München.”

⁵⁵ It is interesting to note that the memory of Franz Rose is still being passed on from generation to generation by the local inhabitants. In their tales, he is portrayed as an ambiguous figure—just yet omnipotent and secretive. What is stressed is the distance that separated members of the Von Rose family from their employees: [...] “There were no free peasants here, they all belonged to the farmstead. It was unthinkable for any peasant to speak directly with anyone from the Rose family. Everything took place indirectly through the managers. People said that Rose spied on everyone. He knew about things that were said in private. How? No one knows.”

XX Corp of General Friedrich von Scholtz.⁵⁶ The victory of the Kaiser's army saved the estate from Russian occupation. However, the lengthy war and the ultimate defeat of the Central Powers brought only disappointment, stagnation, and a lack of stability. The cutting off from Germany by the newly formed Polish state, loss of sales markets, the successive economic crises, and the intense changes accompanying accelerated modernization were at the root of a growth of nationalistic views.

The next war, following initial successes, turned out to be catastrophic for East Prussia. The progress of the Red Army in January of 1945 resulted in the fleeing of the owners of the estate. Following the arrival of Red Army soldiers the central part of the manor house burned down under unclear circumstances, burying the rubble of the sculptures and remainder of the former furnishings in the basement. The church survived the passage of the front with no major damage. Only the coal furnace was dismantled by the Russians and transported to the east.⁵⁷

History of the Church after 1945

Following the taking over of neighboring lands by the Polish administration, the estate was nationalized and subsequently transformed into a PGR State Agricultural Holding. Not much is known regarding the history of the church in the years immediately following the war. The fate of the stained glass windows and a part of the furnishings is not known. In mid-1946 the church became the subject of a dispute between the representatives of the Roman Catholic Church and of the Evangelical Church of the Augsburg Confession. The outcome was easy to envisage in light of the political and social circumstances of the period. The post-German cultural heritage on lands joined to Poland was universally negated at that time. Often feverish demands were made to remove mementoes, monuments, and historical structure with no notice of their artistic or scientific values. Dylewo differed from other localities in this regard in that a significant percentage of the inhabitants were natives—Masurians—of whom many had been employed by the estate prior to the war.⁵⁸ Perhaps, this was the reason why initially care for the preserved structures on the part of the local population was greater.

The state of the park, buildings,⁵⁹ and former infrastructure did not differ significantly from prewar times right up to the end of the 1960s. In 1968 the church was entered into the Register of Historical Monuments under heading A-1008. The stairs leading to the unused boiler room were eliminated at the beginning of the 1970s, simultaneously

⁵⁶ *Das Ostpreussenblatt*, Hamburg, January 30, 1954, https://archiv.preussische-allgemeine.de/1954/1954_01_30_05.pdf [accessed on December 17, 2023].

⁵⁷ Many thanks to Mr. Robert Przyborowski of Dylewo for providing information relating to the post-war fate of the church.

⁵⁸ A. Dłuska, *Monety zastępcze i żetony...* [Replacement coins and tokens...]. op. cit., p. 55.

⁵⁹ With the exception of the windmill that burned down in 1945 and the huge, modern cowshed with vaulting supported by cast iron columns consumed by fire in the mid-1950s, which, no longer used, fell into ruin (Cowshed: Architecture and Building Record Card (White), developed by M. Jackiewicz, August, 1990).

enlarging the sacristy.⁶⁰ A gale in 1979 damaged the church tower resulting the falling of the “time capsule” placed there during one of the prewar renovation works. Its archival documents quickly disappeared, handed over for translation to the manager of the local distillery. They were never returned.⁶¹

The 1970s mark the beginning of the gradual degradation of the estate. Near the end of the decade the church passage to the underground chamber of the mausoleum was bricked up.⁶² The nave interior was repainted at this time and missing roofing was supplemented. However, this was done without relaying the roof tiles.⁶³ The buildings located in the park⁶⁴ were demolished in the mid–1980s, including what was known as the “old school” that was adjacent to the church.⁶⁵

Conditions in the interior of the unheated church during mass were very uncomfortable, especially in the winter. The priests complained about the drafts caused by the former heating ducts. A decision was taken at the end of the 1980s to brick up the windows to the unused boiler room as well as the air vents near the altar. The absence of ventilation quickly resulted in the dampening of the interior and an accelerated rotting of wooden elements of the historic decor.⁶⁶ Attention was called to the damp in the walls of the church by the author of the 1996 “White Card.” The state of the roofing over the nave was poor at that time, and terrible over the mausoleum. The roof had collapsed in places and the roof structure was destroyed.⁶⁷ The demolishing of the brickwork sealing the basement windows in June of the year 2000 reinstated ventilation and resulted in the drying out of the damp interior. However, the replacement of the original rotten base of the Baroque altar with a new, masonry one proved necessary⁶⁸ [fig. 17A, 17B, 17C, and 17D].

THE FATE OF THE SCULPTURES OF ADOLFO WILDT PRESERVED ON CHURCH GROUNDS

As the years passed, the most outstanding of scholarship recipient of Franz Rose turned out to be the Milanese sculptor Adolfo Wildt. Pursuant to a contract concluded in 1894, in exchange for the creation of several dozen sculptures, both copies of antique works and

⁶⁰ As reported by R. Przyborowski on the basis of the stories of older inhabitants.

⁶¹ As reported by R. Przyborowski on the basis of an eyewitness of the event.

⁶² According to witnesses from that time, the interior was in disarray. Masonry supports for coffins were found along both sides of the nave walls with niches for urns in the brick walls. All that survived was the marble plaque with the name of Prof. Reinhold Unterberger who died in 1920.

⁶³ The Filial Church in Dylewo: Architecture and Building Record Card (White)... op. cit., p. 3.

⁶⁴ W. Knercer, *Park w Dylewie...* [The park in Dylewo...], op. cit., p. 11.

⁶⁵ As related by R. Przyborowski.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ The Filial Church in Dylewo: Architecture and Building Record Card (White)... op. cit., p. 3.

⁶⁸ As related by R. Przyborowski.

his own original compositions, for the Prussian patron, he received a fixed annual salary of 4,000 lira. However, from among the elements making up the original furnishings of the church interior only the relief decorating the stone sarcophagus in the center niche of the mausoleum, visible on an archival postcard from 1910, can be supposed to be his work.⁶⁹

Many of the works sent by him to Dylewo were buried under the rubble of the burned down manor house, several were taken to the National Museum in Warsaw after the war, others remained in place and as a result of sundry damage suffered increasing harm. At the close of the 1980s the creative work of Wildt was brought out of oblivion thanks to the efforts of an Italian art historian and curator, Paola Mola. In July of 1988, in a letter directed to the then bishop administrator of the Diocese of Warmia, the researcher passionately requested the protection of the surviving works of the sculptor found in Dylewo: “[...] *I appeal to Your authority and Your kindness to intervene in rescuing those sculptures from the action of bad weather and people by placing them in a closed and protected location, such as the interior of a church or museum.*”⁷⁰ Perhaps, as a result of this intervention, the damaged, headless sphinx was placed on the lawn on the southern side of the nave. This undoubtedly saved it from destruction and made possible future reconstruction [fig. 18A and 18B]. In June of 1991, at the request of the granddaughter of the last prewar owner, the hermal marble portrait was moved from under the arcades of the mausoleum to the church vestibule [fig. 19]. At the time, the mausoleum was already deprived of its ornamental flooring and mosaic, visible on an archival photograph. The only remaining traces are depressions in the wall’s plasterwork⁷¹ [fig. 14A].

Research conducted over the years 1999–2002 by a team of archeologists from the University of Warsaw and the discoveries they made undoubtedly played a role in providing exposure to the importance of the Dylewo manor–park complex in the context of the history of European art. Another contribution provided by the team was the systematizing of knowledge regarding the exhibits making up the collection created by the former owners of the estate. However, the removal of the preserved works of art from Dylewo was not met with understanding by the local community.⁷² In spite of protests by residents, a marble bust with a smashed face and the significantly damaged, headless sculpture of a sphinx were taken to Warsaw.⁷³

⁶⁹ The sarcophagus was transported to the National Museum in Warsaw in 1950. It is presently found in Arkadia Park near Nieborów.

⁷⁰ Mrs. Mola, Letter to the diocesan bishop of the Warmia Diocese, Milan, July 7, 1988, mps in the Archives of the Department of Church Art of the Archdiocese of Warmia in Olsztyn, the Dylewo File.

⁷¹ T. Mikocki, *Rzeźby z kolekcji von Rose w Döhlau, III* [Sculptures from the Von Rose collection in Döhlau III], op. cit., p. 199.

⁷² Undoubtedly an effort to protect them from the fate that met the Larass Mask, the magnificent marble sculpture by Wildt, which was stolen on November 3, 2001 from an isolated island of the park’s pond.

⁷³ In accordance with information received from Mrs. Grażyna Prusińska, Manager of the Department of Contemporary Art of the Museum of Warmia and Masuria in Olsztyn, both sculptures are presently being stored in the warehouses of the Museum of Warmia and Masuria.

The death of Prof. Mikocki interrupted work in Dylewo for a successive ten years. Organized in 2016, an exhibit devoted to the creativity of Johann Larass, initiated by the research of Dr. Marta Akinczy of the Warmian–Masurian University in Olsztyn, briefly reignited discussions on the fate of the deteriorating complex. Soon however, public opinion turned to other topics, while the remnants of the estate, deprived of care, continued their ongoing degradation.

COMPARATIVE ANALYSIS

Due to the limited iconographic as well as archival material, an additional comparative analysis was conducted on other churches built in the rural areas of this region. The analysis took into account functional layout, the relation of the individual volumes of building parts, details, and applied decorations.

The universal type of evangelical church in rural areas of Warmia and Masuria was the hall layout and rectangular plan, with no separate chancel, with a flat ceiling of horizontal timber false vaulting, usually built of field stones with added brickwork (mainly in the structural details), covered in plasterwork. A characteristic element was a single tower attached to the nave from the west. A tower was not an obligatory element of the functional program, which is why many such structures did not have one initially. However, with time, most congregations added such a tower. The church program was supplemented with an added sacristy and porch on various sides and, sporadically, there was also an additional chamber such as a treasury or chapel.

More often than once, the first evangelical churches on these lands were Roman Catholic churches that were taken over and adapted to meet the needs of Protestants. The newly forming congregations were a continuation of the Catholic rural church type as derived from the 14th and 15th centuries in both form and layout. For the most part, this model did not undergo change over successive centuries. Minor modifications only involved the solutions applied in window and door openings as well as the decorating of the building structure (significantly simplified detail, often brought to a minimum).⁷⁴

The Sacristy

In older churches or in the initial phases of building construction, the sacristy was often the only element added to the building volume. It was added to the north side near the eastern corner (Gierzwałd, Glaznoty, and Długobór). That was a continuation of the plan layout assumed from Catholics following the Reformation. As time passed, the location of the sacristy changed. The small annex could be shifted along the northern façade right up to the center (Orzysz and Pacółtowo). In later projects, they began to be added to the nave body from the east, the location where Catholic churches usually place the

⁷⁴ A. Grzybowski, *Kościół Ewangelicki w Baniach Mazurskich i Gołdapi* [The Evangelical churches of Banie Mazurskie and Gołdap], *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* [The Warmian–Masurian Communiqués], 1970, no. 2, p. 195.

chancel. Small sacristies were added centrally to the eastern façade (Kruklanki, Żabin, and Dąbrówka). There were also exceptional situations in which the sacristy room was added to the nave from the south (Banie Mazurskie).

The Dylewo church has a sacristy added to the eastern side. It is placed asymmetrically with respect to the building's main axis. This is not the first sacristy in this location. It was preceded by a small, symmetrical annex placed on the main axis, which most certainly replaced an even older one initially on the northern side in the eastern corner of the nave.

The Tower

The simplest type of analyzed evangelical church had no tower or had one added later on the west side. Sometimes, the tower was absorbed into the outline of the church and its upper sections were built using a timber frame structure (Marwałd). In most cases, a massive tower was raised of masonry and placed symmetrically with respect to the nave (Gierzwałd, Długobór, and Stare Juchy). Juxtaposed with an exceptionally modest design for the main body, the tower played an important role in the structure of the building. Its façades were often the most ornate parts of the building. The walls were mainly decorated with simple details in the form of shallow blinds of various shapes, such as pointed arches (Orzysz). At times, decorations were limited to horizontal white-washed plasterwork strips covering several sections vertically (Straduny). The ground floor section, often on the axis of the nave, was the location of the main entrance with a vestibule occupying that level of the tower. Quite often, the entrance was designed in the form of a simplified nested portal. The tower of the church in Dylewo belongs to the most common group. It is located symmetrically on the western wall of the nave with the entrance located on the axis, emphasized by a pointed-arch portal with an archivolt. Its façade is subdivided vertically into three zones by applying simple cornices and strips of brickwork arranged at a 45° angle. It is decorated by vertical blinds with pointed arches, doubled and connected by an internal cantilever as well as references to the subdivision of the Gothic windows.

Side Entrance and Porch

The program of certain churches varied with time by the adding to the body of a side entrance. Often, such an entrance was preceded by a small, rectangular in plan porch added on the south side (Sorkwity, Długobór, and Żabin), or less frequently, on the north side (Orzysz). There are also examples of such an entrance leading directly into the nave (Glaznoty). It is certain that such a solution was applied in the case of the Dylewo church (it was bricked up during on of remodeling work in the 19th century).

Gables and Side Façades

As in the case of Catholic churches, the gables were decorated using simple geometric motifs with shallow blinds (Sorkwity, Orzysz, and Kruklanki). Currently, they are often the only element displaying the period in which the church was remodeled (the

Baroque gable in Szestno). However, not infrequently these elements were completely deprived of details and thus became wholly without any style (Gierzwałd and Żabin). In the case of the church in Dylewo, the gable space was utilized to stress the style of the 19th-century remodeling—Neo-Gothic. The gables are cut off from the lower section of the wall by a cornice and are designed in the form of steps, underscored by shallow pointed-arch blinds. They extend out over the face of both side walls forming a characteristic overhang.

In the case of churches rebuilt on a base of earlier ones, the western semi-gables were usually built on the interior line of the wide walls creating an offset in the western façade (Gierzwałd, Glaznoty, and Pacółtowo). The same is true in the case of the analyzed church. The side façades, apart from ornamentation in the form of plasterwork bands around the windows and entrances as well as simple cornices crowning the whole, had no detail (Szestno, Pacółtowo, and Glaznoty). The ornamentation of the nave side walls of the Dylewo church is similar in look, where variety is provided by the pointed-arch windows only have step-like framing.

The Interior

In light of the specifics of the Protestant faith and liturgy, in most cases the interiors of the churches were ascetic and the same was true of furnishings. Apart from the absolutely necessary furnishings, the interior was bereft of unnecessary equipment. The walls and structural elements tended to be decorated with polychrome work consisting of simple geometric or plant patterns.

As a rule, the church nave was covered by a flat ceiling with a soffit or boarding (Gierzwałd and Straduny). Vaulting was used at times (Długobór) or the solution involved the making of a quasi-three-aisle interior by introducing two rows of posts set up symmetrically on both sides of the body, supporting the false timber vaulting and two side ceilings (Sorkwity and Kruklanki). Additional structural posts were often linked with side choirs. In certain cases a single western choir was created with an organ (Glaznoty and Gierzwałd).

Against a backdrop of other examples, the church in Dylewo is exceptional in that it has a timber coffer ceiling richly decorated with plant motifs and stars as well as polychrome work on the walls and in the window glyphs. As is the case in Glaznoty and Gierzwałd, the Dylewo church has only a single timber choir in the west, which can be accessed by way of winding stairs located in the nave's corner.

CONSTRUCTION PHASES IN LIGHT OF RESEARCH

An attempt has been made at the reconstruction of the individual construction phases of the church as a result of the comparison of the current state of know-how with the outcome of research [fig. 20] as well as the comparative analysis. The description of the reconstruction has been supplemented by a graphic presentation of the successive phases [fig. 21].

Phases 1 and 2: From the mid-14th to the 2nd Half of the 17th Centuries

Construction of the church is dated at the times of the Teutonic Order and the beginnings of the village. Initially, it most certainly served the function of a Roman Catholic church. It is possible that, as in the case of the church in Szestno, it was a timber structure. In accepting this hypothesis, a successive masonry church must have been erected between the mid-14th and 2nd half of the 17th centuries. Most probably it was a representative of the rural type church with a rectangular nave and no isolated chancel. It is not known if in its original form it had a tower. Analysis of the structure of the major walls of the body indicates that the erection of the walls of the body and of the tower was encompassed by a single phase. Fragments of wall built of massive bricks laid in a Gothic bond are visible at the roof structure level in the attic and tower interior. This may indicate the Medieval origins of that part of the building [fig. 22A and 22B].

It is possible that already at this stage the church had a sacristy added to the nave on the north. This is indicated by the fragments of foundations found during construction of the mausoleum that W. Möllenberg, most probably in error, interpreted as being the traces of an earlier church laid out perpendicularly to the present one. According to his theory, the church was built in the north-south direction. This was an incorrect arrangement with respect to principles of orienting churches, principles that were not abolished until the Council of Trent.

The masonry church was destroyed during the Tartar invasion. It is very probable that, as in the case of the churches in Długobór and Wydmyny, part of its major walls are preserved in the structure of the peripheral walls of the present church.

Phase 3: End of the 17th Century and the Reconstruction of the Church

A successive construction phase involved the reconstruction of the church following the damage caused by the 2nd Northern War. There is no detailed description of the scale of the renovations conducted at that time. On the basis of numerous signs of rebuilding in the highest section of the tower that are visible from the outside, it may be concluded that its upper part and most probably the major walls of the body of the church were repaired at that time.

Phase 4: Major Renovation Work

In the 1st half of the 19th century the church was subjected to major renovation work that included the transformation of the roofing of the tower. It is quite possible that it was during these works that the old, northern sacristy was demolished and a new one was erected symmetrically on the main axis of the eastern wall. It can only be viewed on one of the postcards from the beginnings of the 20th century [fig. 23]. It was most probably then that the side entrance in the southern wall of the nave was bricked up.

Phase 5: Church Repairs

Major repairs were conducted on the church in 1885. It is as a part of these repairs that new windows and stained glass windows were installed, the roof was replaced (most

probably not only was the roofing replaced, but the roof structure was altered), the interior was painted and a wooden coffer ceiling installed. It was most probably then that the architectural character of the church was unified by introducing pointed-arch blinds on the façades of the tower, nave gables, and a sacristy. The gables were probably remodeled in connection with the replacement or modification of the roof structure. The comparison between the Medieval structure and that from the 19th century is most easily seen on the interior side of the gables at attic level [fig. 22A].

Phase 6: The Years 1908–1910 and the Adding of the Mausoleum

The Von Rose family mausoleum was built on the northern side of the church over the years 1908–1910. The new structure was based on an elongated rectangle on the north–south axis. The above-grade section consists of two bays, where the western one consists of three arcaded niches and the eastern one provides a staircase and a vestibule leading to the church.

Phase 7: Construction of the New Sacristy

A new sacristy was built in the second decade of the 20th century in place of the demolished one. Its appearance is known thanks to preserve drawings for the remodeling design [fig. 16]. According to the initial concept, the boiler room chimney was to have been led along the exterior side of the nave gable. However, following consultations with the Provincial Heritage Office, it was flipped onto the interior of the wall at the attic level in order not to disrupt the Neo-Gothic gable. Two doors in the southern façade allowed access to the sacristy or directly to the boiler room (prior to the postwar elimination of the stairs). On the church side, a subsequently introduced passage led to the sacristy. The eastern wall of the sacristy is the location of windows of various shapes and sizes whose positioning stresses the asymmetry of the added volume.

Phase 8: 2nd Half of the 20th and Beginning of the 21st Centuries

The most recent changes to the structure of the building were introduced in the 2nd half of the 20th and beginning of the 21st centuries. The staircase leading to the former boiler room was eliminated and the stairs to the underground section of the mausoleum were bricked up.

ANALYSIS OF THE SYMBOLIC PRESENTATION

The complex and multi-threaded symbolism found in the architecture, décor, and furnishings of the church is a reflection of the obligatory liturgy as well as the aspirations of the former owners and the spirit of the times that encompassed the last major projects. In spite of the passage of time and the trace quantities of source materials pointing to the original intentions of the founder and the artists (of whom most were recognized representatives of Symbolism at the turn of the 19th and 20th centuries), through careful analysis of preserved elements as well as those that have been lost, but are preserved on archival photographs, it is possible to read fragments of the metaphorical message.

Up to the time of the purchase by the Rose family in 1860, the décor and furnishings of the church were not significantly different from nearby churches, bearing witness to the modest financial means of the humble congregation. The ambitions of the new owners were much greater, however. The intent undertaken as a part of successive projects was the gradual nobilitation of the family through the creation of allegorical links with the distant past. These intentions are revealed in reproductions of the commissioned stained glass windows that make reference in their themes, style, and typography to the mature Middle Ages. Similarly, the coat-of-arms engraved on the plaque in front of the arcaded mausoleum is based on the heraldry of the old owners of Dylewo, knights from the times of the Teutonic state⁷⁵ [fig. 15]. The idea of building a family mausoleum as well as the stylized initials of representatives of the family placed on the wings of the gate leading onto the estate also seem to serve the glorification of the family. The achievement of these aspirations was the noble title awarded in 1905 to Carl von Rose (1863–1945), owner of the estate in the years 1912–1928.

A melancholy longing for the past at the close of the 19th century was reflected in the fashion for Historicism. The Late Middle Ages is an era that is not classical, but one of decline, a time of spiritual crisis with an awareness of its own decadence, a period that in art is close to the *fin de siècle*.⁷⁶ At that time, a fragment of the Gothic walls preserved in the church gable was undoubtedly looked at as a desirable nostalgic connection with bygone times. The form of the sacristy added to the church prior to the outbreak of World War I made reference to Gothic as well as the Teutonic state. However, choice of style might just as easily have been the growing in strength aggressive Wilhelminian nationalism.⁷⁷ For their part, the early sculptures of Wildt draw their inspiration from Ancient times. The mausoleum façades not only betray a fascination with Italy, but also a tendency for simplification. In its original plastered, bereft of detail form it seems to anticipate the classicizing Italian Modernism of the 1930s.

The current gaps in knowledge relating to the Dylewo church, like some ironic paradox of history, play right into the popular in symbolic art imaging through frames, brief fragments of reality making impossible the identification of borders and any understanding of the structure of the surrounding world.⁷⁸ In line with the views of that time, “any

⁷⁵ The Medieval Spirau family used a coat-of-arms consisting of the head of a deer coming out of a crown. Dytryk Spirau, known also as Dytryk von der Delau as of around 1384, was an owner of Dylewo (G. Białuński, *Opozycja rycerstwa pruskiego na początku XV w.* [Opposition of the Prussian knights at the start of the 15th century], in *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* [The Warmian-Masurian Communiques], 2010, no. 3, p. 224).

⁷⁶ H. H. Hofstätter, *Symbolizm* [Symbolism], Warsaw, 1987, p. 70.

⁷⁷ For example, the architect F. Paulsen (author of the design for the expansion of the manor house in Dylewo) in an essay from 1916, defined Gothic as the art form most characteristic of the Germanic peoples (P. Genz, *Bauen über die Region hinaus. Architekten aus der Baugewerkschule Eckernförde, 1868–1968*, Neumünster, 2006, p. 134). The mythologized “truly German” lifestyle in the countryside, in opposition to Big City Modernity was, at that time, identified with the ideals of Medieval rural society.

⁷⁸ H. H. Hofstätter, *Symbolizm* [Symbolism], op. cit., p. 21.

scientific perception may only be fragmentary cognition,”⁷⁹ while “what is hidden can never, ultimately, be fathomed by reason.”⁸⁰ At the close of the 19th century the waning faith in progress and the earlier bourgeois optimism was replaced by doubt. Pessimism, apathy, and an awareness of growing decadence in overly refined culture condemned to destruction were the leading motifs of the crisis-evoked worldview of that time. Old as well as new myths gained in popularity. Mysticism and irrationalism were re-born. Escapism took on varied forms—escape from reality into the realm of dreams, memories, legends and hopes, fascination with far off lands, both in time and space. Everything that was out of the ordinary stirred interest at that time.

Perhaps on the basis of related moods, a masonic lodge—*Auf dem Wege zum Osten* [Road toward the East]—was established in Ostróda in 1893.⁸¹ As in the case of other cities in the Empire, it was semi-overt and its members were the most eminent of inhabitants: officers, nearby landowners, merchants, lawyers, and high-ranking officials. The lodge building soon became a popular place for meetings as well as occasional concerts and social gatherings, which were organized in the gardens. Membership in the lodge of members of the Von Rose family has not found confirmation in available sources, but the occurrence on some of the Dylewo buildings of references to the masonic arts is interesting.⁸² A photograph from 1901 depicting the sculpture *Brunnen* by Adolfo Wildt (latter placed in the park grotto) has a depiction of a trowel next to the crying and laughing face. The mosaic letter A on the façade of the mausoleum is reminiscent of a stylized Square and Compasses⁸³ [fig. 24]. An archival photograph of the arcades from 1910 depicts a checkerboard floor whose black and white fragments have been preserved in the vestibule to the mausoleum. This pattern, popular at the end of the 19th century, was at times utilized as a masonic motif and its presence in proximity to other symbols assigned to that movement may serve as indirect confirmation of this forgotten episode in the history of the property.⁸⁴

CONCLUSION

Performed measurements and research confirmed the history of the church as recreated on the basis of sources, while the surviving fragments of the Medieval walls prove the age long continuity of the existence of this holy structure at this site. As demonstrated

⁷⁹ Ibid., p. 106.

⁸⁰ Ibid., p. 53.

⁸¹ It was a part of *Zu den drei Weltkugeln* [The Three Globes], the Royal Berlin Lodge, founded in 1740 by Frederick II the Great, King of Prussia.

⁸² M. Zwierowicz, *Dylewo. Podzwonne dla parku...* [Dylewo, death knell for the park...], op. cit., p. 105.

⁸³ From the Middle Ages, masons, the builders of cathedrals, were deemed the cradle of Freemasonry. The main tools used in the work of a mason are the plumb-line, level, trowel, and square and compasses.

⁸⁴ Also known are manor-garden complexes in which masonic symbolism is merely a manifestation of a momentary fashion and the owners were not members of the society or were actually against the movement.

by the comparative analysis, this modest church is an exceptional example against the backdrop of neighboring churches, both in terms of the applied detail and the harmonious way in which the volume of the 20th century mausoleum of the family of the owner of the entailed estate was introduced into the mass of the church. The church also turned out to be a significant component of a unique manor–park complex maintained in the symbolic style, which was popular at the turn of the 19th and 20th centuries while mocked, despised, and forgotten by successive generations only to be again appreciated relatively recently. In light of the involvement in the former estate of Döhlau of several then leading artists, including the valued East Prussian designer of gardens, Johann Larass, and the eminent representative of Italian Symbolism and Modernism, the sculptor Adolfo Wildt, this research seems to go well beyond the local context to serve as original input into understanding the culture and art of the Europe of that period.⁸⁵

SUMMARY

Dylewo (German: Döhlau) is a small village located in the Warmian–Masurian Voivodeship near Ostróda. It was at the turn of the 19th and 20th century that the then owner, collector and patron Franz Rose, expanded the estate, transforming it into a model example of a manor–park complex on the lands of former East Prussia. Especially the manor park, with its refined composition, valuable tree stands, original architecture, and high–class sculptures, is recognized as an outstanding artistic achievement. Today, it is difficult to spy this former glory amidst the village structures—a neglected park that has grown wild and buildings progressively demolished or falling into ruin.

To date, no comprehensive study documenting the overall look of the complex has materialized. This article contains an introduction to a scientific–research project as well as a summing up of the first phase of work—an inventory survey and examination of the history of the Exaltation of the Holy Cross filial church in Dylewo. The text presents measurement documentation performed within the framework of an August 2023 study trip as well as the results of *in situ* research conducted on the architectural transformation of the church. Using accumulated archival materials, field research, and comparative analyses of churches in the region as a base, the history of the church was retraced and successive phases in its building were recreated. Special attention was applied to the use of remnants of older structures within the existing building. Attention was also called to the fate of selected works of art making up a part of its original furnishings that were later kept on the grounds of the church—the sculptures by Adolfo

⁸⁵ The exceptionality of the former complex contrasts with the present state of the property. The church is in urgent need of renovation work conducted under the auspices of the WUOZ Voivodeship Office of Heritage Protection. Cracking walls should be secured and the leaking roof repaired. Checking the state of the surviving structure in the below–grade section of the mausoleum is recommended. Temporary access to presently inaccessible rooms would also facilitate verification with respect to the layout of the basements as well as supplementing missing measurement.

Wildt. Also analyzed was a hypothesis that assumes that the architecture, décor, finish, and furnishings of the church may contain motifs of symbolic nature making up a part of the ideological program accompanying the composition of the whole of the manor–park complex.

The performed measurements and research confirmed the history of the church as recreated on the basis of sources, while preserved fragments of Medieval walls proved the many centuries of continuity of existence of this sacred structure on this site. The church has turned out to be a significant component of the manor–park design maintaining it in a symbolic style. In light of the involvement of several leading artists of the time, including garden designer Johann Larass, painter Josef Huber–Feldkirch, and sculptor Adolfo Wildt, the conducted research seems to go decisively beyond the local context and is original input into the understanding of the European culture and art of this period.

Key words: Dylewo, Döhlau, Josef Huber–Feldkirch, Franz Rose, Adolfo Wildt.